

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Факультет правничих наук
Кафедра загальнотеоретичного правознавства та публічного права

Магістерська робота

освітній ступінь – магістр

на тему: **«КОНЦЕПЦІЯ ПЕРЕХІДНОГО ПРАВОСУДДЯ:
МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ТА ПЕРСПЕКТИВИ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ В
УКРАЇНІ»**

Виконала: студентка 2 року навчання

Спеціальності

081 Право

Єрмоленко Анастасія Вікторівна

Керівник: Венгер Володимир

Миколайович, кандидат юридичних
наук, доцент

Рецензент _____

Магістерська робота захищена з
оцінкою _____

Секретар ЕК _____

« ____ » _____ 2021р.

Київ–2021

Декларація
академічної доброчесності
студента/ студентки НаУКМА

Я Ермоленко Анастасія Вікторівна,
студент(ка) 2 року навчання факультету правничих наук,
спеціальність Право,
адреса електронної пошти a.yermolenko@ukma.edu.ua

- підтверджую, що написана мною кваліфікаційна/магістерська робота на тему
« Концепція перехідного правосуддя: міжнародний досвід та перспективи імплементації в Україні »
відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень,
передбачених пунктами 3.1.1-3.1.6 Положення про академічну доброчесність
здобувачів НаУКМА від 07.03.2018 року, зі змістом якого ознайомлений/
ознайомлена;
- підтверджую, що надана мною електронна версія роботи є остаточною і
готовою до перевірки;
- згоден/ згодна на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям
академічної доброчесності, у будь-який спосіб, у тому числі порівняння
змісту роботи та формування звіту подібності за допомогою електронної
системи Unichек.
- даю згоду на архівування моєї роботи в репозитаріях та базах даних
університету для порівняння цієї та майбутніх робіт.

12.05.2021 р.
Дата

Підпис

Ермоленко А. В.
Прізвище, ініціали

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ПОНЯТТЯ ТА ОСНОВНІ ЕЛЕМЕНТИ КОНЦЕПЦІЇ ПЕРЕХІДНОГО ПРАВОСУДДЯ	8
1.1. Еволюція поняття перехідного правосуддя та його ознаки	8
1.2. Основні елементи концепції перехідного правосуддя	17
Висновки до Розділу 1	34
РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ ПРАКТИЧНОЇ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ КОНЦЕПЦІЇ ПЕРЕХІДНОГО ПРАВОСУДДЯ: МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВПРОВАДЖЕННЯ В УКРАЇНІ	35
2.1. Притягнення до відповідальності винних у вчиненні злочинів в рамках імплементації концепції перехідного правосуддя	35
2.2. Заходи відшкодування шкоди жертвам збройного конфлікту як елемент перехідного правосуддя	50
2.3. Реалізація заходів з встановлення правди як елемент концепції перехідного правосуддя	65
2.4. Впровадження інституційних реформ в рамках концепції перехідного правосуддя	79
Висновки до Розділу 2	89
ВИСНОВКИ	91
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	96

ВСТУП

Виснажливі війни та збройні конфлікти, а також діяльність репресивних режимів влади становлять неабияку небезпеку для світового порядку здебільшого через згубні наслідки у вигляді вчинення численних порушень прав людини, пропаганди тероризму, масових міграцій населення, процвітання організованої злочинності та інших трагічних подій [1, с.1]. З огляду на це, виникає гостра необхідність надати допомогу тим державам, які перебувають у «перехідному» періоді від конфлікту, супроводжуваного масовими порушеннями прав людини, до примирення в суспільстві, а також сприяти здійсненню соціальних та політичних змін і подальшій побудові системи, що базуватиметься на принципах верховенства права та поваги до прав людини і демократії.

Ключем до завершення успішного подолання наслідків конфліктів та вчинених правопорушень є впровадження елементів концепції перехідного правосуддя, що має на меті досягнення примирення в суспільстві, встановлення демократичних засад врядування та здійснення ряду заходів для недопущення повторення вчинення правопорушень в майбутньому.

Так само як не існує двох однакових за своєю природою конфліктів, так само і не існує єдиного «рецепту» для ефективного впровадження елементів перехідного правосуддя в постконфліктному середовищі. В кожному окремому випадку до уваги має братися історичний контекст, особливості правової системи, соціально-економічні фактори, політичні настрої та інші аспекти, що впливають на внутрішньодержавні процеси. Тим не менш, існуючий досвід країн, що переживали перехідний період (як-то, зокрема, Аргентина, Чилі, Колумбія, Індонезія, Південно-Африканська Республіка, Індонезія, Боснія і Герцеговина) може бути корисним в перспективі імплементації певних заходів перехідного правосуддя тими країнами, які наразі перебувають в процесі переходу до мирного співіснування та відбудови всіх державних процесів на засадах демократизму та верховенства права. Особливо актуальним врахування

такого національного досвіду зарубіжних країн є для України, яка вже сьомий рік поспіль потерпає від наслідків збройного конфлікту на Сході України і в той же самий час досі не було розроблено дієвого та ефективного механізму імплементації концепції перехідного правосуддя, що базувався б на найкращих практиках зі світового досвіду з одночасним врахуванням національного контексту.

Таким чином, *актуальність* теми дослідження полягає у необхідності здійснення комплексного та детального аналізу запроваджених ініціатив з імплементації концепції перехідного правосуддя країнами, що пережили етап постконфліктного транзиту, з виокремленням позитивних здобутків реалізованих заходів та аналізом допущених помилок, з метою розробки рекомендацій щодо впровадження належних заходів з імплементації концепції перехідного правосуддя в Україні. Впровадження ефективних та дієвих механізмів перехідного правосуддя в Україні є конче необхідним з огляду на численні порушення прав людини, пов'язані з ситуацією на Сході України та нагальну потребу у поновленні миру на окупованих територіях та притягненні винних до відповідальності.

На сьогодні *ступінь наукової розробки* проблематики імплементації концепції перехідного правосуддя з урахуванням міжнародного досвіду не є достатнім та комплексним. Здебільшого в даному дослідженні нами використано праці іноземних вчених, що доклалися до аналізу проблематики імплементації концепції перехідного правосуддя та її основних елементів, серед яких, зокрема, К. Байндер, П. Артур, Р. Тейтель, Дж. Ельстер, Х. Хейндер, К. Сандовал, А. Дуліцький, Л. Олсон, Дж. Мендес, Н. Крітц та С. Вольф. Серед українських науковців значний внесок у дослідження питання перспектив імплементації концепції перехідного правосуддя з урахуванням міжнародного досвіду зробили такі вчені як М. Гнатовський, О. Мартиненко, А. Кориневич, А. Блага, Ж. Балабанюк, В. Михайленко, О. Овчаренко, О. Семенюк, О. Уварова, Р. Лихачов, Я. Мельник, О. Щербанюк та О. Євсєєв.

Об'єктом нашого дослідження є система суспільних відносин, що виникають в контексті імплементації концепції перехідного правосуддя країнами, що переживають перехідний період.

Предмет дослідження є міжнародний досвід нормативно-правового регулювання перехідного правосуддя та перспективи використання такого досвіду в ході імплементації концепції перехідного правосуддя в Україні.

Метою роботи є здійснення аналізу міжнародного досвіду з впровадження заходів перехідного правосуддя на предмет їх ефективності та доцільності з подальшою розробкою рекомендацій щодо перспектив імплементації елементів концепції перехідного правосуддя в Україні.

З урахуванням мети дослідження, було визначено такі *завдання*:

- 1) проаналізувати еволюцію та ознаки поняття перехідного правосуддя;
- 2) визначити зміст основних елементів концепції перехідного правосуддя;
- 3) дослідити особливості практичної імплементації заходів з притягнення до відповідальності з метою впровадження таких заходів в Україні;
- 4) проаналізувати міжнародний досвід впровадження відшкодувальних заходів перехідного правосуддя для їх належної імплементації в Україні;
- 5) вивчити підходи до запровадження заходів з встановлення істини про обставини вчинення масових порушень прав людини в міжнародній практиці з метою формулювання рекомендацій щодо їх впровадження в Україні;
- 6) опрацювати досвід впровадження інституційних реформ в рамках концепції перехідного правосуддя для оцінки перспективи впровадження таких заходів в Україні.

Методологічною основою дослідження є сукупність як загальнонаукових, так і спеціально-правових методів наукового пізнання, застосування яких

обумовлено визначеною метою, завданнями, а також специфічними предметом та об'єктом цього дослідження. Зокрема, в роботі були використані такі методи:

- 1) **аксіологічний** метод, що лежить в основі дослідження впроваджених заходів перехідного правосуддя в постконфліктних країнах крізь призму цінностей людини;
- 2) **діалектичний** метод, що базується на засадах об'єктивності, взаємозв'язку і взаємозалежності і сприяє дослідженню закономірностей в ході імплементації концепції перехідного правосуддя;
- 3) **порівняльно-правовий** метод, в основі якого лежить логічний метод порівняння та проведення аналогій, надає можливість проаналізувати поступовість та поетапність становлення різних підходів до впровадження заходів перехідного правосуддя в різних країнах;
- 4) методи **аналізу та синтезу** - метод аналізу сприяв дослідженню окремих елементів концепції перехідного правосуддя, у той час як метод синтезу був використаний для узагальнення різних компонентів в ході імплементації перехідного правосуддя на рівні регулювання окремих країн;
- 5) **антропологічний** метод для розгляду впроваджених заходів перехідного правосуддя крізь призму людиноцентризму;
- 6) **германевтичний** метод, за допомогою якого було здійснено тлумачення норм права, якими запроваджувалися ті чи інші механізми перехідного правосуддя в різних державах;
- 7) **синергетичний** метод використовувався з метою дослідження питання уніфікації та узгодження підходів до імплементації дієвих заходів перехідного правосуддя;
- 8) методи **індукції та дедукції** в ході аналізу окремих елементів перехідного правосуддя та виокремлення ознак даної концепції.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що воно становить перший в українській науці комплексний аналіз міжнародного досвіду імплементації концепції перехідного правосуддя країнами з різних континентів, на основі якого було сформульовано універсальні рекомендації щодо перспектив впровадження належних та ефективних заходів в рамках концепції перехідного правосуддя в Україні. Окрім цього, дослідження містить ґрунтовний аналіз еволюції формування поняття перехідного правосуддя та змісту основних елементів даної концепції.

Практичне значення дослідження полягає у тому, що його матеріали та результати можуть лягти в основу стратегії з впровадження заходів перехідного правосуддя в Україні, можуть бути також враховані в Законі України «Про державну політику перехідного періоду», який наразі існує тільки у вигляді законопроекту на стадії публічного обговорення, а також можуть бути використані для розробки законопроектів щодо впровадження окремих елементів концепції перехідного правосуддя. Окрім цього, результати дослідження становлять собою ґрунтовну порівняльну характеристику світового досвіду імплементації заходів перехідного правосуддя, що дозволяє оцінити кожен з впроваджених механізмів на предмет ефективності, доцільності та потенційних можливостей для вдосконалення.

Структура дослідження включає в себе вступ, два розділи та висновки. Розділ 1 складається із двох підрозділів та присвячений дослідженню еволюції поняття перехідного правосуддя та виокремленню характерних ознак даної концепції, а також змістовному аналізу основних елементів перехідного правосуддя. Розділ 2 дослідження містить чотири підрозділи, кожен з яких присвячений детальному аналізу особливостей практичної імплементації елементів концепції перехідного правосуддя на основі міжнародного досвіду з розробкою рекомендацій щодо імплементації заходів перехідного правосуддя в Україні на базі проаналізованих найкращих світових практик.

РОЗДІЛ 1. ПОНЯТТЯ ТА ОСНОВНІ ЕЛЕМЕНТИ КОНЦЕПЦІЇ ПЕРЕХІДНОГО ПРАВОСУДДЯ

1.1. Еволюція поняття перехідного правосуддя та його ознаки

Серед дослідників наразі не існує єдиної позиції щодо чіткого моменту виникнення концепції перехідного правосуддя. Тим не менш, більшість вчених одноставно стверджують, що методи, процеси та техніки, які були пізніше названі перехідним правосуддям, насправді існували десятиріччями або навіть сторіччями тому. Наприклад, Олексій Плотніков, аналізуючи праці Ельстера, вказував, що певні елементи перехідного правосуддя можуть бути виявлені навіть в античній історії в контексті зміни форми правління в Стародавніх Афінах з демократичної на олігархічну та поступового повернення до демократичного ладу, що супроводжувалося майновою реституцією для населення з метою досягнення ефекту примирення в суспільстві [2, с. 51; 3, с. 3].

Ще одним яскравим прикладом використання технік перехідного правосуддя в стародавні часи є впровадження положень про амністію, що застосовувалися до представників афінської тиранії близько 400 року до н.е. Основна мета застосування амністії полягала у тому, щоб сприяти встановленню миру і «забуттю» після тривалого періоду протистояння в країні [4, с. 11]. Таким чином, ми можемо констатувати, що навіть попри вчинення тяжких злочинів та масові порушення прав людини, основна мета подальшого існування людства в постконфліктному суспільстві полягала у примиренні, прощенні та неповерненні до колишнього злочинного режиму. Тим не менш, важко погодитись з тим, що застосовані в античні часи інструменти та механізми кореспондують сучасному розумінню концепції перехідного правосуддя, оскільки ідея полягає не лише у досягненні своєрідного консенсусу в суспільстві для подальшого співіснування, але й у відшкодуванні заподіяної шкоди жертвам, відновленні порушених прав людини та, зокрема, забезпеченні права на встановлення правди про обставини конфлікту.

Дещо іншої позиції щодо еволюції перехідного правосуддя дотримується Руті Тейтель, вказуючи на те, що зародження даної концепції розпочалося після Першої Світової Війни, на що вказує ряд судових процесів над німецькими лідерами, здійснених з метою відновлення миру та справедливості в післявоєнному суспільстві. Попри інтенцію, спрямовану на відбудову довоєнного становища, національні суди продемонстрували свою неспроможність запобігти повторенню кривавих подій в майбутньому, тож справжнім символом становлення концепції перехідного правосуддя авторка вважає Нюрнберзький процес як *«тріумф перехідного правосуддя в системі міжнародного права»* [5, с. 70, 72; 2, с. 51].

Попри велику кількість припущень щодо моменту формування поняття перехідного правосуддя, найпоширенішою залишається позиція науковців про те, що концепція перехідного правосуддя в класичному значенні зародилася в кінці 1980-х – середині 1990-х років як результат масових трансформацій від недемократичних режимів влади до демократії в країнах Латинської Америки (зокрема, Чилі, Гватемала та Аргентина), Східної Європи (серед іншого, Угорщина, Румунія, Чехословаччина) та Південної Африки [6, с. 12; 7, с. 4]. Так само передумовами для подальшого розвитку концепції перехідного правосуддя вважаються розпад Союзу Радянських Соціалістичних Республік [8, с. 3] та ряд збройних конфліктів на території Балканського півострова у 1990-х роках, спричинених розпадом Югославії [9, с. 3].

Таким чином, досвід перехідного періоду країн з різних континентів становить фактичне підґрунтя для концепції перехідного правосуддя, основна суть якої полягає у недопущенні повторення порушень прав людини, у встановленні справедливості, дослідженні істинних причин та обставин конфліктів, а також у притягненні винних до відповідальності [6, с. 12].

На фоні хвилі «транзитних перетворень» у світі, виникає поглиблений науковий інтерес до тематики перехідного правосуддя, до чіткого визначення цієї концепції та виокремлення її елементів. Результатом цього стала організація численних конференцій, присвячених академічним дискусіям на тему

перехідного правосуддя. Одним з таких визначних заходів була конференція на тему «Державні Злочини: Покарання чи Помилування», організована в 1988 році Фондацією Форда та Інститутом Аспена, на якій обговорювалася потреба створення нової парадигми постконфліктного правосуддя, акцент якого полягає у встановленні правди та відшкодуванні збитків жертвам конфліктів, а не виключно на покаранні злочинців [2, с. 53]. Таке зрушення є надзвичайно важливим для становлення концепції перехідного правосуддя, оскільки фактично було визнано, що зміст концепції не зводиться до притягнення винних до відповідальності, а охоплює значно ширший спектр прав, як то визнання права на правду, права на колективну пам'ять, а також права жертв на справедливе відшкодування (як моральне, так і матеріальне). Саме цими категоріями оперували і численні правозахисні організації, які активізувалися в різних куточках світу з метою протидії порушенням прав людини, наголошуючи на стандартах справедливого судового розгляду та покаранні злочинців, відшкодуванні завданої шкоди та забезпеченні права знати про події скоєних злочинів та обставини конфліктів [6, с. 12].

Наступним важливим кроком на шляху кристалізації концепції перехідного правосуддя вважається Зальцбурзька конференція 1992 року під назвою «Правосуддя у перехідні часи», що згуртувала велику кількість політиків, активістів та експертів з Латинської Америки, Європи, США та пострадянських країн для обговорення вируючих на той час демократичних трансформацій в різних куточках світу. Побутує думка, що саме на Зальцбурзькій конференції вперше пролунав термін «перехідне правосуддя», авторство якого собі приписує дослідниця Руті Тейтель [2, с. 54]. Тим не менш, відносного консенсусу досягла позиція науковців про те, що авторство терміну «перехідне правосуддя» все ж належить Нейлу Крітцу, який у 1995 році в своїй праці «Перехідне правосуддя: як демократіям, що зароджуються, поквитатися з колишніми режимами» («Transitional Justice: How Emerging Democracies Reckon with Former Regimes») презентував перше повноцінне та змістовне дослідження концепції перехідного правосуддя в її сучасному розумінні, а також описав

зв'язок між перехідним правосуддям та процесом демократизації [6, с. 16; 2, с. 54].

Науковці часто посилаються на дефініцію, надану професоркою Рохт-Арріаса, яка визначила перехідне правосуддя як *«набір практик та механізмів, що використовуються після періоду конфлікту, громадянської війни чи репресій та які безпосередньо націлені на подолання наслідків порушень прав людини та гуманітарного права, що були скоєні в минулому»* [10, с. 2; 1, с. 2; 6, с. 17]. Як ми можемо зрозуміти, авторка акцентує на тому, що перехідне правосуддя не може мати місце безпосередньо після завершення конфлікту, оскільки процес переходу до миру та демократичного врядування може тривати десятиліттями, особливо враховуючи той факт, що не існує стандартизованої моделі перехідного правосуддя, яка б ідеально пасувала для будь-якого постконфліктного суспільства незалежно від фактичних обставин та загального контексту [7, с. 3-4; 10]. Більше того, прихильники даного підходу до визначення перехідного правосуддя вказують на те, що концепцією мають бути охоплені не тільки громадянські та політичні права та їх забезпечення у постконфліктних суспільствах, а також соціальні, культурні та економічні права, що зазнали порушень з боку недемократичних режимів та/або в результаті збройних конфліктів [6, с. 17].

В цілому такий підхід є цілком прийнятним і логічним, оскільки видається беззмістовним стверджувати, що заходи перехідного правосуддя повинні мати миттєвий ефект і демонструвати наочні результати одразу з моменту закінчення збройного протистояння. Так само можна погодитися і з тим, що не існує універсального «рецепту» перехідного правосуддя для всіх суспільств, що переживають так званий «транзитний» період. У кожному випадку має здійснюватися аналіз фактичної ситуації, взяті до уваги контекстуальні аспекти та розроблені відповідні тактики відбудови миру на таких територіях та подолання наслідків порушення прав людини.

Крістіна Байндер в свою чергу надає перевагу дефініції, що наведена в Енциклопедії Макса Планка з міжнародного публічного права, а саме, що

перехідне правосуддя – це *«галузь міжнародного права, що вирішує питання боротьби з широкомасштабними порушеннями прав людини, скоєними у минулому, а також гуманітарним зловживанням, вчиненими в період переходу до миру та демократії»* [4, с. 9; 11, § 1]. Дослідниця Пейдж Артур також дотримується позиції, що перехідне правосуддя – це окрема галузь, що включає в себе *«міжнародну мережу осіб та установ, внутрішня узгодженість яких базується на спільних цілях та принципах, виникає у відповідь на виникнення практичних проблем і є намаганням систематизувати знання, що будуть корисними для вирішення цих проблем»* [12, с. 324]. Вважаємо таке визначення недоцільним для характеристики перехідного правосуддя, оскільки за дефініцією дослідниці акцент явно зміщено на суб'єктивний склад концепції, а не на зміст перехідного правосуддя.

Слід також проаналізувати і визначення, надане науковцем Джаредом Беллом, відповідно до якого перехідне правосуддя означає *«широкий спектр підходів, що можуть використовуватися державами для подолання наслідків порушень прав людини в минулому»*, включає судові та несудові механізми, а також низку дій або політик, які можуть бути задіяні під час політичного переходу від насильства та репресій до соціальної стабільності [7, с. 3].

У той час як пані Рохт-Арріаса пов'язує концепцію перехідного правосуддя з періодом конфлікту, репресій та громадянських війн, ряд дослідників притримується позиції щодо того, що застосування перехідного правосуддя є більш релевантним в контексті метаморфоз політичних режимів. Наприклад, у 2004 році науковець Юн Ельстер запропонував власне визначення перехідного правосуддя, зміст якого зводився до застосування даної концепції до *«переходу від одного політичного режиму до іншого»* [3, с. 1]. Схожої думки дотримується і Руті Тейтель, асоціюючи перехідне правосуддя з періодами політичних змін та правовими заходами, спрямованими на подолання наслідків панування неправомірних режимів попередників [5, с. 69]. Проте, з такою позицією важко погодитися, оскільки дане визначення суттєво обмежує сферу застосування концепції перехідного правосуддя, лімітуючи її виключно до змін

політичних режимів та подолання наслідків їх неправомірної діяльності. Таке визначення залишає поза увагою постконфліктні середовища або випадки серйозних порушень прав людини, а відтак робить концепцію перехідного правосуддя непридатною для використання в широкому колі різного роду ситуацій.

Найбільш авторитетне і, фактично, перше уніфіковане визначення поняття перехідного правосуддя було надано Організацією Об'єднаних Націй (надалі – «ООН»), про що йдеться в Резолюції Ради Безпеки ООН № S/2004/616 «Верховенство права та перехідне правосуддя в конфліктних та постконфліктних суспільствах» від 23 серпня 2004 року. Відповідно до згаданої резолюції, поняття перехідного правосуддя охоплює *«повний спектр процесів та механізмів, пов'язаних з намаганням суспільств примиритися зі спадщиною широкомасштабних зловживань, вчинених в минулому, націлених на забезпечення підзвітності, встановлення справедливості та досягнення примирення»* [13, с. 4, § 8]. Застосовані механізми можуть, зокрема, включати як судові, так і несудові засоби з різним рівнем залучення міжнародної підтримки або її повної відсутності, заходи притягнення до індивідуальної відповідальності, здійснення інституційних реформ, виплати репарацій та встановлення правди або ж комбінацію всіх перелічених інструментів [13, с. 4, § 8]. Пізніше, в 2009 році, в Щорічній доповіді Управління Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй з прав людини № A/HRC/12/18 було вказано, що концепція перехідного правосуддя має *«повною мірою осягнути витoki конфліктів та вчинених порушень прав людини, поширюючись на цивільні, політичні, економічні, соціальні та культурні права»* [14, с. 4; 15, с. 26-27]. Важливо також відзначити, що в 2012 році Пабло де Грейфф, Спеціальний доповідач ООН з питань просування правди, справедливості, відшкодування шкоди та гарантій неповторення, відзначив у своїй доповіді, що перехідне правосуддя жодним чином не має асоціюватися зі спеціальним видом правосуддя, а натомість має вважатися відносно абстрактним стратегічним вектором досягнення

справедливості, відшкодувань заподіяної шкоди та недопущення повторення вчинення правопорушень в майбутньому [16, с. 5; 2, с. 60].

Попри всеохоплюючий характер наданої дефініції, досить велика кількість дослідників перехідного правосуддя висловили критику щодо запропонованого визначення. Насамперед недоліком дефініції ООН вважається те, що її змістом не охоплюються випадки змін політичних режимів, під час яких вчинялися порушення прав людини [6, с. 16]. Так само залишається поза увагою питання щодо того, чи може концепція перехідного правосуддя застосовуватися безпосередньо в ході продовжуваного збройного конфлікту чи тільки після його завершення. Вважається також, що надане визначення не демонструє зв'язок між перехідним правосуддям та міжнародним правом [1, с. 2]. Заслугує уваги також і позиція Олексія Плотнікова з даного питання, який стверджує, що недоліком сформульованої ООН дефініції є намагання обмежити велику кількість реально існуючих ситуацій до єдиної формули, що повинна застосовуватися в кожному випадку [2, с. 61]. У той же час автор вважає доречним обраний ООН «конфліктний» підхід на противагу так званому «реформістському», мотивуючи це тим, що історично кожен період переходу від авторитарних режимів до демократичних супроводжувався порушеннями прав людини та різного роду конфліктами, у той час як не кожне правопорушення ставало результатом змін політичних режимів [2, с. 61].

Наостанок, слід звернути увагу також на визначення, що міститься в Проекті Закону України «Про державну політику перехідного періоду», що був опублікований для публічного обговорення Міністерством з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій в січні 2021 року (надалі – «**Проект**»). Відповідно до положень Проекту, перехідним правосуддям вважається *«комплекс заходів, спрямованих на подолання наслідків порушень законності, прав і свобод людини і громадянина, спричинених збройною агресією Російської Федерації, включаючи їх відновлення та компенсацію завданої шкоди, та забезпечення підзвітності, справедливості та примирення»* [17, ст. 1(4)].

Неозброєним оком можна помітити, що дане визначення абсолютно не узгоджується з універсалізованим визначенням ООН, оскільки 1) конкретно стосується подолання наслідків збройної агресії Російської Федерації та 2) надає лишень поверхневий та досить загальний перелік інструментів, що можуть бути використані в ході реалізації концепції перехідного правосуддя, не згадуючи про такі інструменти, наприклад, як встановлення правди про обставини конфлікту. У своєму аналізі Проекту групою правозахисних організацій також було зауважено, що визначення перехідного правосуддя явно не кореспондує змісту цього поняття у тому вигляді, як це регламентовано Главою 3 даного проекту [18, с. 9]. Таким чином, можемо дійти висновку, що дефініція, представлена в рамковому Проекті, потребує концептуального доопрацювання та, перш за все, визначення орієнтиру: чи то на міжнародні стандарти, встановлені ООН, чи то на закріплення автентичного визначення перехідного правосуддя з урахуванням фактичних та контекстуальних особливостей, що мають вирішальне значення для України. У тому чи іншому випадку, поняття та зміст перехідного правосуддя мають чітко відповідати один одному.

Підсумовуючи, зазначимо, що і питання еволюції поняття перехідного правосуддя є досить контроверсійними та неоднозначними. Попри думки науковців про зародження ознак перехідного правосуддя в античні часи, вважаємо доцільним пов'язувати зародження поняття перехідного правосуддя з епохою кінця 1980-х – середини 1990-х років, що вінчалася масовими трансформаціями політичних режимів в країнах Латинської Америки, Південної Африки та ряду інших країн [6, с. 12]. Саме на основі цих подій ми можемо прослідкувати за появою тих засобів та механізмів встановлення мирного співіснування та демократії, а також засад відшкодування збитків, які нині визнаються приналежними до інструментарію концепції перехідного правосуддя.

Не менш дискусійним є і питання щодо визначення змісту поняття перехідного правосуддя. Частина науковців підтримують думку, що перехідне правосуддя застосовується виключно в умовах змін політичних режимів, у той

час як інші стверджують, що така інтерпретація є занадто обмеженою і неефективною, оскільки таким чином не охоплюються постконфліктні ситуації, під час яких були вчинені масові порушення прав людини. Для цілей цього дослідження нами було обрано саме «конфліктний» підхід, що полягає у застосуванні концепції перехідного правосуддя до ситуацій, що супроводжувалися серйозними порушеннями прав людини, зокрема, внаслідок збройних конфліктів, війн та панування недемократичних політичних режимів. В даному випадку фокус закріплюється на людині як суб'єкті, чий права зазнали незаконних обмежень та/або порушень, а не на політичному транзиті як такому.

Таким чином, проаналізувавши сформульовані дефініції перехідного правосуддя на предмет їх коректності, доцільності та змістового наповнення, вважаємо необхідним запропонувати авторське визначення цьому концепту. На нашу думку, перехідне правосуддя – це сукупність інструментів, процесів та механізмів, спрямованих на подолання наслідків зловживань правами людини в минулому в рамках різного роду збройних конфліктів та/або змін політичних режимів, супроводжуваних порушеннями прав людини, що полягають, зокрема, у притягненні до відповідальності винних у вчинених правопорушеннях, відшкодуванні шкоди (як моральної, так і матеріальної), встановленні правди про обставини, в яких були здійснені порушення прав людини, досягненні примирення та встановленні справедливості.

Безумовно, розроблене визначення не має значного ступеню деталізації, оскільки кожен випадок застосування даної концепції в країнах, що переживають перехідний період, є унікальним. Проте, з огляду на проголошений невичерпний список інструментів та механізмів перехідного правосуддя, а також широкий спектр охоплення різних контекстів порушень прав людини даним визначенням дають змогу використовувати його як орієнтир для впровадження конкретних заходів.

Окрім цього, на основі проаналізованих дефініцій та загальновизнаних підходів до характеристики концепції перехідного правосуддя, можемо виокремити такі її основні ознаки як 1) тимчасовий характер, зумовлений

обмеженістю періоду застосування концепції в часі до повного завершення «транзиту», 2) застосування до «постконфліктних» контекстів, в яких були зафіксовані серйозні порушення прав людини, 3) переслідування першочергової мети досягнення примирення в суспільстві та донесення правди про обставини вчинених злочинів, 4) націленість на недопущення повторення вчинення систематичних порушень прав людини в суспільстві шляхом ґрунтовного реформування існуючої системи державних органів та здійснення просвітницької діяльності серед громадянського суспільства та 5) забезпечення відшкодування жертвам конфлікту та їх родинам як необхідна передумова до перегортання сторінки минулого та поступового руху до мирного майбутнього.

Так чи інакше, як вже було наголошено, не існує рецепту перехідного правосуддя, так само як і не існує двох однакових конфліктів, що *a priori* породжує необхідність диференційованого підходу до кожної окремої ситуації та адаптації поняття перехідного правосуддя до визначеного контексту з подальшою розробкою стратегії імплементації даної концепції та чітко визначеними інструментами перехідного правосуддя, що стануть запорукою досягнення миру, встановлення демократії та запобігання повторенню порушень прав людини в майбутньому.

1.2. Основні елементи концепції перехідного правосуддя

Концептуальні підвалини для сучасного розуміння елементів перехідного правосуддя були закладені ще в 1988 році в знаковому судовому рішенні Веласкес Родріґес проти Гондурасу (Velásquez Rodríguez v. Honduras), в якому розглядалося питання щодо притягнення до відповідальності представників держави за вчинення порушень прав людини, зокрема, катування, примусові зникнення та незаконне позбавлення волі [19]. У цьому рішенні Міжамериканський суд з прав людини сформулював чотири фундаментальні зобов'язання держави щодо захисту прав людини, які пізніше лягли в основу інструментарію перехідного правосуддя, а саме:

- 1) вживати належних заходів для попередження порушень прав людини;
- 2) здійснювати розслідування правопорушень, коли такі вчиняються;
- 3) забезпечити відшкодування жертвам правопорушень та
- 4) накладати відповідні санкції на винних у вчиненні порушень прав людини (забезпечення належного покарання) [20, с. 46; 21, р. 1].

У даному рішенні Міжамериканський суд з прав людини наголосив на ще одному важливому обов'язку держави, а саме на обов'язку повідомлення родичів про долю жертв конфліктів, а у випадку констатованої смерті цих осіб – обов'язку інформування про місцезнаходження решток [19, § 181].

Основні засади відповідальності держави за вчинені порушення прав людини, проголошені в рішенні Веласкес Родрігес проти Гондурасу, були згодом відображені в судовій практиці Європейського суду з прав людини та рішеннях компетентних органів ООН (наприклад, у звітах Спеціальних доповідачів ООН з питань боротьби з безкарністю у 1997, 2004 та 2005 роках, а також у звіті Генерального Секретаря з питань «Верховенства права та перехідного правосуддя у конфліктних та постконфліктних суспільствах» у 2004 році) [20, с. 46]. Таким чином, цілком обґрунтованою вважається позиція щодо того, що фундаментом для сучасного розуміння елементів перехідного правосуддя слугувало проаналізоване рішення Міжамериканського суду з прав людини, на що вказує і подальша рецепція основних тез цього рішення в міжнародній судовій практиці та актах міжнародних інституцій.

Незважаючи на різні підходи до розуміння перехідного правосуддя як явища та концепту і постійні дискусії з приводу співвідношення елементів перехідного правосуддя, між науковцями і практиками все ж існує спільне розуміння щодо змісту і основної мети цього процесу [6, с. 17]. Результатом так званого консенсусу є те, що наразі вважається, що перехідне правосуддя складається з чотирьох елементів, що становлять основу для аналізованої концепції, а саме:

- 1) притягнення винних у вчиненні грубих порушень прав людини до відповідальності та покарання за вчинені злочини;

- 2) відшкодування жертвам шкоди, що була завдана в результаті вчинених правопорушень;
- 3) процес встановлення правди (істини) для повноцінного та комплексного розслідування вчинених злочинів, в результаті чого суспільство має змогу дізнатися про причини та обставини конфлікту/репресій, винних у вчиненні правопорушень, долю жертв та їх місцезнаходження;
- 4) здійснення інституційних реформ для забезпечення неповторення подібного роду правопорушень у майбутньому [14, с. 4; 1, с. 2].

Попри усталене уявлення про те, що існує чотири основні елементи перехідного правосуддя, перелік їх все ж не є вичерпним, а відтак існують також й інші елементи, що мають вагомий вплив на імплементацію даної концепції в перехідних суспільствах. Зокрема, у Методологічних рекомендаціях ООН від 2010 року був виокремлений і п'ятий елемент перехідного правосуддя, який зводиться до проведення національних консультацій з громадськістю як принципу успішної реалізації концепції перехідного правосуддя за участю широкого загалу [22, с. 2,9; 1, с.2].

Основна суть національних консультацій полягає в тому, що залучення суспільств, що переживають перехідний період, до вирішення концептуальної проблеми недопущення повторення порушень прав людини в майбутньому дає можливість максимізувати позитивний ефект від імплементації перехідного правосуддя, оскільки саме жертви конфліктів та їх родичі – це основні гравці на постконфліктній арені в кожному окремо взятому випадку, а отже саме їх думка щодо доцільності впровадження тих чи інших інструментів та механізмів має враховуватися. До громадськості має бути донесена стратегія перехідного правосуддя з урахуванням контексту конфлікту, мають бути чітко визначені потреби суспільства, що потерпало від репресивної діяльності, а також розроблений план щодо поступового запровадження конкретних змін та процесів [22, с. 2, 9; 1, с.2]. Зрештою, вирішальне значення в ході імплементації перехідного правосуддя буде мати те, чи застосовані заходи дійсно

задовольняють інтереси суспільства, чи були враховані їх потреби, чи спрямовані такі дії на відновлення справедливості, притягнення до відповідальності, забезпечення відшкодування та, найголовніше, недопущення вчинення порушень їх прав у майбутньому. Якщо та чи інша стратегія перехідного правосуддя не сприймається та не реалізовується суспільством, її подальша імплементація не матиме практичного сенсу. Саме тому проведення національних консультацій часто виокремлюється як п'ятий елемент концепції перехідного правосуддя, хоч і не без дискусій з цього приводу.

Аріель Дуліцький, член Робочої групи ООН з питань насильницьких чи недобровільних зникнень, висловив думку щодо того, що окремим елементом перехідного правосуддя слід вважати й ініціативи з вшанування пам'яті про жертв та обставини конфлікту як важливий аспект побудови демократії та встановлення справедливості. На думку пана Дуліцького, даний елемент розкривається в тому, що правопорушення, вчинені у минулому, розглядаються не тільки і не стільки як певні події, що безпосередньо стосуються жертв, їх родичів чи навіть їх предків, а як маніфестація неповторення цих правопорушень та можливість проаналізувати на прикладі жахливих подій минулого сучасні проблеми, такі як, зокрема, зловживання можновладців, маргіналізація, дискримінація та аб'юзивні практики [23, с. 2]. Так звана «меморіалізація» або збереження пам'яті про події минулого як елемент перехідного правосуддя полягає, зокрема, у створенні музеїв та різного роду культурних пам'яток, що сприяє утвердженню моральної свідомості суспільства щодо зловживань правами людини в минулому, з метою формування опору потенційним зловживанням в майбутньому [21, с. 1].

З огляду на різноманітні контекстуальні особливості конфліктів, що виникають у світі, елементи перехідного правосуддя можуть варіюватися залежно від потреб суспільства, що переживає перехідний період, а також від спроможності держави щодо розробки та імплементації певних механізмів концепції перехідного правосуддя. Тим не менш, з огляду на існування відносного консенсусу щодо існування чотирьох фундаментальних елементів

перехідного правосуддя, саме на них і буде зосереджена увага в цьому дослідженні.

Як вже зазначалося раніше, одним з найголовніших елементів перехідного правосуддя є ***притягнення винних у вчиненні грубих порушень прав людини до відповідальності та обрання для них належного покарання за вчинені злочини***. Даний елемент базується на трьох основних постулатах: 1) в рамках виконання міжнародних зобов'язань держави мають обов'язок щодо розслідування, притягнення до відповідальності та покарання винних у вчиненні злочинів; 2) відповідно до норм міжнародного права адекватним відшкодуванням для жертв правопорушень є, серед іншого, притягнення винних до відповідальності, а також 3) відповідальність за злочини, вчинені в минулому, має надзвичайно вагоме значення для попередження скоєння подібного роду правопорушень в майбутньому [1, с. 3].

Як ми можемо прослідкувати, важливим критерієм для застосування ініціатив з притягнення до відповідальності та призначення відповідного покарання є боротьба з безкарністю. Як зазначав у своїй доповіді «Питання безкарності винних у порушеннях прав людини» Спеціальний Доповідач Комісії ООН з прав людини, Луї Жоне, *«безкарність є неприпустимою не тільки через те, що це йде в розріз з поняттям справедливості, а ще й тому, що це суперечить принципу поваги до фундаментальних прав жертв»* [24, с. 21]. Аналізуючи питання безкарності, дослідниця Лаура Олсон розділяє думку пана Луї Жоне щодо того, що це явище є результатом неспроможності держави виконувати свої зобов'язання щодо вжиття необхідних заходів по відношенню до осіб, що вчинили порушення прав людини, а саме щодо притягнення їх до відповідальності та призначення покарання [24, с. 21; 25, с. 282].

У Методологічних рекомендаціях ООН від 2010 року чітко передбачається, що програми з притягнення до відповідальності мають бути впроваджені на основі принципів об'єктивності та недискримінації, а окрім цього такі програми спрямовані на зміцнення та/або розвиток спроможностей у сфері розслідування злочинів та притягнення винних до відповідальності,

забезпечення адекватних засобів правового захисту, створення ефективної та прозорої судової системи, запровадження закладів для коригування поведінки злочинців, розробка програм захисту та підтримки жертв правопорушень та багато інших суміжних галузей [22, с. 7]. Окрім цього, увага має бути приділена і приведенню національного законодавства у відповідність з міжнародними стандартами та найкращими практиками, а також залученню міжнародної спільноти до процесу розслідування масових порушень прав людини та розробки стратегії імплементації концепції перехідного правосуддя [22, с. 7].

Як свідчить практика, постконфліктні держави не завжди мають спроможність та ресурс для побудови чи вдосконалення існуючої національної системи законодавства у сфері притягнення до відповідальності винних у вчиненні правопорушень. Досить часто такі держави об'єктивно не можуть здійснювати ефективне розслідування та притягати винних до відповідальності, а отже виникає необхідність залучення міжнародних або ж «гібридних» інституцій, що мають юрисдикцію над злочинами, скоєними на території держави, що знаходиться у перехідному періоді [14, с. 9].

Найяскравішими прикладами таких міжнародних інституцій, що були створені в постконфліктних державах, є Міжнародний кримінальний трибунал щодо колишньої Югославії (надалі – «МКТЮ»), що був заснований на підставі резолюції Ради Безпеки ООН № 827 [6, с. 55], а також Міжнародний кримінальний трибунал щодо Руанди, заснований на підставі резолюції Ради Безпеки ООН № 955 [26, с. 29]. Слід окремо відзначити також і створення в 2002 році першої постійної та незалежної міжнародної інституції – Міжнародного кримінального суду в Гаазі, що має юрисдикцію над найтяжчими злочинами (такими як геноцид, злочини проти людяності, воєнні злочини та злочин агресії) та є комплементарним по відношенню до національних судів, що означає, що у випадку неспроможності чи небажання протистояти вчиненим злочинам на національному рівні, є можливість звернутися до цієї уповноваженої інституції для забезпечення безстороннього та повноцінного розслідування вчинених правопорушень та притягнення винних до відповідальності [22, с. 7]. На думку

автора даного дослідження, залучення міжнародних інституцій для реалізації концепції перехідного періоду в постконфліктних країнах є доволі неоднозначним, оскільки, по-перше, таке втручання у внутрішні справи держави може становити посягання на суверенітет, а по-друге, саме держава, в якій відбулися події, що призвели до порушень прав людини, повинна мати першочергове право на проведення розслідування та притягнення винних до відповідальності, у зв'язку з тим, що значно глибшим є усвідомлення контексту, національних особливостей правової системи, історичних та соціально-економічних передумов, тощо. З іншого боку, сприяння з боку міжнародної спільноти може бути абсолютно виправданим і навіть необхідним, якщо держава виявляє абсолютну неспроможність чи небажання щодо вжиття заходів до покарання винних та встановлення справедливості.

Попри загальне уявлення, що притягнення до відповідальності та застосування карального механізму в рамках перехідного правосуддя є першочерговими заходами, існує і протилежна думка, відповідно до якої впровадження даних заходів стоїть на заваді встановлення миру, правди та возз'єднання суспільства, що переживає перехідний період. Прихильники даного підходу відстоюють позицію, що *«першочерговою метою перехідного правосуддя є відновлення миру, навіть якщо при цьому доведеться поступитися інтересами звершення правосуддя над винними»*, а відтак вважають більш доцільним застосування амністій як інструменту для прискореного примирення [1, с. 3-4].

Зваживши дві абсолютно протилежні позиції щодо впровадження механізмів притягнення до відповідальності та призначення належного покарання, ми можемо дійти до висновку, що в кожному випадку до уваги має братися контекст та особливості кожного окремо взятого конфлікту. Саме суспільство, що переживає перехідний період, в першу чергу має висловити свої потреби: чи то встановлення справедливості у вигляді покарання винних, чи то примирення та запровадження амністій ціною правосуддя. Автор даного дослідження притримується думки, що притягнення до відповідальності винних

та їх подальше покарання – це не тільки важливий елемент концепції перехідного правосуддя, а й зобов'язання країн за міжнародним правом, що базується на принципі боротьби з безкарністю та задоволенням інтересів жертв та їх родичів. Саме тому запровадження широкомасштабної процедури амністії в країнах, що намагаються відбудувати засади демократії на тлі масових порушень прав людини, навряд буде доцільним та належним заходом в рамках імплементації концепції перехідного правосуддя. Разом з цим, слід розглянути варіант запровадження часткових амністій, що будуть застосовуватися до чітко визначеного переліку злочинів та передбачати отримання інформації про обставини конфлікту та/або долю жертв такого конфлікту в обмін на застосування амністії [25, с. 284–285]. В будь-якому випадку, стратегія перехідного правосуддя має бути збалансованою та враховувати, в першу чергу, інтереси суспільства.

Розглянемо наступний елемент перехідного правосуддя, а саме *відшкодування жертвам шкоди, що була завдана в результаті вчинених правопорушень*. Підставою для виокремлення даного елементу є те, що вчинення масових порушень прав людини в абсолютній більшості випадків завдає серйозної як моральної, так і матеріальної шкоди жертвам конфлікту, яка, в свою чергу, має бути відшкодована [1, с. 5]. Аналізуючи природу даного зобов'язання, слід звернути увагу на те, що обов'язок щодо відшкодування завданої шкоди в результаті певних дій чи бездіяльності з боку держави передбачений міжнародним правом, на що вказують, серед іншого, положення проектів статей про відповідальність держав 2001 року, розроблених Комісією міжнародного права ООН [1, с. 5; 27, ст. 31].

Зобов'язання щодо відшкодування шкоди також фігурує і в різних міжнародних інструментах з захисту прав людини. Наприклад, статтями 9 та 14 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права передбачено право жертв на отримання компенсації за порушення їх прав в результаті незаконного арешту чи тримання під вартою, а також у зв'язку з судовою помилкою [28, ст. 9, 14; 29, с. 40]. На перший погляд може здатися, що право на компенсацію чітко

обмежується тільки двома зазначеними статтями, проте на хибність цього припущення вказує Комісія ООН з прав людини у своїх Загальних рекомендаціях № 31, підкреслюючи, що зобов'язання щодо відшкодування шкоди особам, чий законні права були порушені, є загальним і не обмежується окремими статтями з Міжнародного пакту про громадянські та політичні права [29, с. 40].

Право осіб на отримання компенсації за шкоду завдану правопорушенням гарантується і такими регіональними інструментами як Європейська конвенція з прав людини [30, ст. 41] та Американська конвенція з прав людини [31, ст. 63(1)], а зміст та обсяг цього права були детально регламентовані та комплексно розвинуті судовою практикою Європейського суду з прав людини та Американського суду з прав людини відповідно [29, с. 41].

Неодноразово питання забезпечення права на відшкодування шкоди жертвам правопорушень підіймалося і в судовій практиці Міжнародного Суду ООН. Зокрема, аналізуючи це питання у справі «Воєнні дії на території Конго», Міжнародний Суд ООН дійшов висновку, що Уганда була зобов'язана відшкодувати збитки Демократичній Республіці Конго заподіяні, серед іншого, вторгненням та окупацією Ітурі, а Демократична Республіка Конго в свою чергу мала зустрічний обов'язок з відшкодування збитків Уганді у зв'язку з жорстоким поведінням з угандійськими дипломатами [32, с. 117–118; 33, с. 8]. Як ми можемо переконатися, в кожному окремому випадку суд зобов'язується проаналізувати вчинені правопорушення та присудити виплату компенсації, що тільки підкріплює тезу про те, що право на відшкодування гарантується та захищається в межах правового поля.

Вважається, що право на відшкодування має дуальну природу і розглядається крізь 1) сутнісний вимір, що полягає безпосередньо в обов'язку відшкодування шкоди в формі реституції, реабілітації, компенсації, сатисфакції та гарантій неповторення, а також 2) процедурний вимір, в якому право на відшкодування шкоди розглядається як інструмент для захисту порушених прав людини і в багатьох правових системах іменується «ефективним засобом правового захисту» [33, с. 6]. Відповідно до Методологічних рекомендацій ООН,

відшкодування (репарації) можуть включати в себе матеріальну компенсацію, заходи з охорони здоров'я, медичні та психологічні послуги, підтримку в освітній сфері, повернення власності або відшкодування вартості її втрати, а також публічні вибачення, побудову музеїв та різного роду меморіалів, проголошення днів вшанування пам'яті [22, с. 8].

На сьогоднішній день існує досить чітка категоризація форм відшкодувань заподіяної шкоди, закріплена, серед іншого, в Основних принципах та рекомендаціях щодо права на правовий захист та відшкодування для жертв грубих порушень міжнародного права з прав людини та серйозних порушень міжнародного гуманітарного права, затверджених резолюцією Генеральної Асамблеї ООН № 60/147 від 16 грудня 2005 року (надалі – «**Принципи ООН про відшкодування**»). Відповідно до згаданих Принципів ООН про відшкодування, вирізняють такі форми відшкодування заподіяної шкоди:

- 1) **реституція**, що передбачає заходи, спрямовані на повернення жертви до попереднього становища, в якому вона знаходилась до вчинення масових порушень міжнародного права з прав людини та міжнародного гуманітарного права (як приклад, повернення громадянства, попереднього місця проживання, поновлення на роботі, надання особі свободи, якої вона була позбавлена, повернення власності, тощо) [33, с. 7–8; 34, § 19];
- 2) **компенсація**, що надається як відшкодування за спричинену шкоду, що може бути економічно оцінена, при чому така компенсація має бути у кожному випадку адекватною, належною та пропорційною тяжкості порушення з урахуванням фактичних обставин, що виникли внаслідок грубих порушень міжнародного права прав людини та серйозних порушень міжнародного гуманітарного права (прикладом такого виду відшкодування може бути компенсація за втрачені можливості або заробіток, а також компенсація за моральну шкоду) [33, с. 7–8; 34, § 20];

- 3) **реабілітація** – вид відшкодування, що, як правило, включає надання медичних, психологічних, юридичних та соціальних послуг [33, с. 7–8; 34, § 21];
- 4) **сатисфакція**, що охоплює собою доволі широкий спектр заходів, варіюючи від первинної мети припинення правопорушень до процесу встановлення правди про обставини конфлікту та долю жертв, пошук осіб, що вважаються зниклими, перепоховання решток загиблих, застосування юридичних та/або адміністративних санкцій, публічні вибачення, вшанування пам'яті загиблих та розробка ініціатив з увіковічення пам'яті, тощо [33, с. 7–8; 34, § 22];
- 5) **гарантії неповторення** – специфічна категорія відшкодувань, що передбачає здійснення інституційних реформ, спрямованих на забезпечення контролю громадянського суспільства над військовими силами та силами безпеки, а також розробка належних реформ, спрямованих на посилення незалежності судової влади, системи захисту прав людини, популяризація стандартів прав людини в публічному секторі, покращення якості правозастосування та правореалізації, реформи в ЗМІ, а також в сфері надання психологічних та соціальних послуг [33, с. 7–8; 34, § 23].

Попри розмаїття форм відшкодувань, за своєю суттю всі вони зводяться до намагання максимальною мірою «виправити» заподіяну шкоду, що полягає як у безпосередньому поверненні жертвам належної їм власності, так і в символічних жестах та публічних вибаченнях [35, с. 68–69]. Вибір належної форми відшкодування або комбінації різних заходів в кожному випадку залежить від фактичних обставин конкретного конфлікту та потреб суспільства, що переживає перехідний період. Слушною видається думка дослідниці Стефані Вульф, яка пов'язує певну форму відшкодування з конкретним періодом, що проживає пост-конфліктне суспільство. Так, одразу після вчинення певного роду правопорушень, існує необхідність у вжитті економічних заходів у формі надання компенсацій або здійснення реституції для тих осіб, чії статки були

викрадені чи вилучені, але з плином часу акцент зміщується на відшкодування символічного характеру, що дуже часто здійснюється у формі вибачень та роботи з психологічним контекстом [35, с. 68–69].

Таким чином, відшкодування шкоди жертвам конфліктів як елемент перехідного правосуддя є одночасно правовим, моральним та політичним обов'язком держав по відношенню до своїх громадян, що постраждали від численних порушень прав людини та міжнародного гуманітарного права. З метою відбудови демократії на постконфліктних територіях, встановлення миру та повернення довіри населення, держави зобов'язані розробляти комплексні програми з відшкодувань для жертв, що мають вміщати у собі комбінацію різних форм репарацій, в залежності від існуючих потреб суспільства. Ні в якому разі відшкодування жертвам не повинно обмежуватися виключно монетарною компенсацією, натомість велика увага має приділятися символічним формам відшкодувань, що сприятимуть примиренню всередині населення.

Третім елементом перехідного правосуддя є **встановлення правди (істини)** для повноцінного та комплексного розслідування вчинених злочинів. Історично так склалося, що право на правду передусім розглядалося в площині розслідування злочинів про примусові зникнення та викрадення людей, оскільки основна мета полягала в наданні інформації про долю та місцезнаходження жертв вказаних правопорушень, проте, з плином часу, сфера застосування права на правду значно розширилася, охоплюючи всі ситуації серйозних порушень прав людини, гарантуючи жертвам наступні права: 1) право шукати та отримувати інформацію про причини, що призвели до віктимізації осіб, 2) право знати причини та умови вчинення серйозних порушень прав людини та міжнародного гуманітарного права, 3) право на отримання інформації про процес розслідування та його результати, 4) право на інформацію про передумови для вчинення злочинів та розгортання конфлікту, 5) право знати обставини вчинення злочинів, 6) право знати про долю та місцезнаходження жертв, у випадку їх смерті та 7) право знати про особу злочинців [36, § 38].

Зобов'язання держави щодо встановлення правди в рамках концепції перехідного правосуддя, перш за все, обумовлено тим, що в більшості випадків причини та обставини конфлікту приховуються, а вина злочинців та прихильників недемократичних режимів у вчиненні серйозних порушень прав людини заперечується або ж не визнається, що неодмінно покладає на державу обов'язок проведення повноцінного та комплексного розслідування та встановлення істини про всі обставини вчинення правопорушень в межах конфлікту з наступним донесенням цієї інформації до суспільства, що переживає перехідний період [37, с. 480]. Вважаємо, що встановлення правди про передумови та фактичні обставини конфлікту, вчинені правопорушення та долю жертв є неодмінною умовою для встановлення миру на постконфліктних територіях та подальшого усвідомлення важливості тих подій, що сталися в минулому.

Аналізуючи природу права на правду, слід в першу чергу звернути увагу на те, що сама концепція цього права сягає своїм корінням в міжнародне гуманітарне право, зокрема, в контексті забезпечення права родичів знати про долю жертв та їх місцезнаходження, а також обов'язку сторін збройного конфлікту вживати всіх належних заходів для пошуку зниклих осіб [36, § 5]. Дане право безпосередньо закріплено в статті 32 Додаткового протоколу до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року, відповідно до якої гарантується право родичів знати правду про долю жертв конфлікту [38, ст. 32].

Вагомим є також і внесок Міжнародного комітету Червоного Хреста, який вказав на те, що право на встановлення правди становить норму міжнародного звичаєвого права і має бути дотримано як в умовах міжнародного збройного конфлікту, так і неміжнародного [39, с. 421; 36, §7]. Право на правду є визнаним також і на регіональному рівні, зокрема, Парламентська асамблея Ради Європи видала ряд рекомендацій, що стосуються забезпечення прав родичів на знання правди про місцезнаходження зниклих осіб [40, с. 2-3; 41, §10(2); 36, §19].

Аналогічної позиції дотримується і Європейський Союз, закріпивши право на правду в своїх резолюціях щодо зниклих осіб [42; 36, §19].

В контексті регламентації права на правду слід також згадати і рішення Міжамериканського суду з прав людини у справі Веласкес Родрігес проти Гондурасу, в якому суд пов'язав право на правду з правом жертв або їх родичів отримати інформацію про всі фактичні обставини, що призвели до вчинення правопорушень (не обмежуюсь виключно злочинами примусового зникнення, як це тлумачилося раніше), а також підкреслив існування кореспондуючого обов'язку держави здійснити комплексне розслідування з подальшим притягненням винних до відповідальності [19, § 181]. Більше того, Міжамериканський суд з прав людини неодноразово наголошував, що право на правду – це не тільки індивідуальне, але й колективне право, а саме *«право цілого суспільства бути проінформованим про все, що пов'язано з вчиненими правопорушеннями»* [43, § 274; 36, § 36].

Процес встановлення правди в рамках перехідного правосуддя, як правило, здійснюється за допомогою комісій правди, слідчих комісій та інших органів, чиї функції полягають у встановленні фактів [14, § 8]. За своєю природою комісії правди (комісії з встановлення істини) є несудовими або квазісудовими слідчими органами, чия основна мета полягає у виявленні справжніх причин та наслідків конфліктів та порушень прав людини та здійснюється шляхом 1) збору свідчень потерпілих та свідків про обставини вчинення правопорушень, 2) здійснення тематичного дослідження, включаючи аналіз правопорушень з урахуванням гендерних особливостей та критерію включення дітей до категорії жертв, 3) організації громадських слухань та просвітницьких заходів та 4) публікації фінальних звітів з викладом висновків щодо обставин конфліктів та рекомендацій щодо подальших кроків для подолання кризи перехідного періоду [22, с. 8]. У свою чергу, слідчі комісії та інші механізми для встановлення правди мають аналогічне спрямування щодо встановлення істини щодо вчинених правопорушень та обставин конфлікту, проте значно вужчу сферу повноважень [14, § 8].

Окрім пошуку правди про обставини конфлікту та передумови вчинення правопорушень, важливим аспектом для елемента встановлення істини в рамках концепції перехідного правосуддя є також і факт визнання злочинцями, представниками влади або прихильниками попереднього режиму своєї вини у вчиненні масових порушень прав людини, а також у незапереченні конкретних подій минулого, що призвели до конфлікту та вчинених в його межах правопорушень [44, с. 20]. Важливим аспектом встановлення правди також є озвучення імен злочинців, включення інформації про них в публічних джерелах, звітах, присвячених розслідуванню ситуації конфлікту, оскільки це дає змогу жертвам переконатися в тому, що справжні винуватці у вчиненні злочинів знайдені і мають бути притягнені до відповідальності [44, с. 20].

Таким чином, важливість встановлення істини як елемента перехідного правосуддя важко переоцінити, оскільки основна його мета спрямована на подолання кризи постконфліктного суспільства, пошук правдивої інформації про передумови та обставини конфлікту, визнання представниками влади та безпосередньо злочинцями своєї вини у вчиненні жаклих порушень прав людини, а також у прискоренні процесу примирення всередині суспільства та розбудови демократичного врядування.

Останнім елементом перехідного правосуддя, якому буде присвячена увага в даному дослідженні, є *здійснення інституційних реформ для забезпечення неповторення подібного роду правопорушень у майбутньому*. Дане зобов'язання держав полягає у здійсненні реформ та проведення перевірок різних інституцій таким чином, щоб особи, які були наділені владою на час вчинення правопорушень і не змогли їм протистояти або ж взагалі зробили їх вчинення можливим (наприклад, органи поліції, збройні сили, спецслужби, митні органи, окремі сегменти сектору юстиції та недержавні суб'єкти, що виконують функції безпеки [1, с. 8]), більше не займали свої посади і, відповідно, не мали змоги зловживати наданими їм повноваженнями для здійснення порушень прав людини [37, с. 480]. Таким чином, кінцевою метою здійснення інституційних реформ буде перетворення органів, що в минулому були пов'язані

з вчиненням масових порушень прав людини, в інституції, що стоятимуть на захисті миру, прав людини, а також сприятимуть утвердженню принципу верховенства права [14, с. 37].

Інституційні реформи можуть включати в себе велику кількість заходів, наприклад, наступні: 1) запровадження системи незалежного нагляду за діяльністю державних інституцій для забезпечення відповідальності перед громадянським суспільством, 2) проведення роззброєння, демобілізації та реінтеграції, 3) здійснення структурних реформ в апараті інституцій, дотичних до вчинення порушень прав людини, забезпечення їх доброчесності, прозорості, підзвітності та незалежності, 4) проведення перевірок персонального складу відповідних інституцій з подальшим звільненням корумпованих та недобросовісних осіб, 5) здійснення просвітницької діяльності та запровадження освітніх програм та тренінгів для працівників публічних інституцій, спрямованих на ознайомлення таких осіб з міжнародними стандартами захисту прав людини, яких вони мають дотримуватися в своїй діяльності, а також 6) проведення трансформації правової бази, запровадження змін до нормативних актів, промульгація нових законів, спрямованих на захист прав людини [45].

Серед складників інституційних реформ важливе місце займає механізм «перевірок» (з англійської – *vetting*), що становить собою *«оцінку доброчесності для визначення відповідності вимогам, висунутим до державних службовців»* [46, с. 4] та передбачає проведення формального процесу ідентифікації та відсторонення осіб, відповідальних за вчинення порушень прав людини, з одночасним наданням останнім права заперечити висунутим підозрам [47, § 52]. Проведення перевірок в ході інституційних реформ – це великою мірою робота над поверненням довіри суспільства, що потерпало від численних правопорушень, оскільки людям доносили правду про мотиви вчинків злочинців і демонстрували, що такі люди мають бути, по-перше, відсторонені від своїх обов’язків в державних інституціях, а, по-друге, мають бути покарані за вчинене [46, с. 4].

Інституційні реформи дуже часто пов'язують з гарантіями неповторення, оскільки на меті є створення такої системи органів, яка слугуватиме надійним запобіжником від різного роду зловживань, що можуть призвести до вчинення подібних правопорушень в майбутньому [1, с. 8]. Більше того, на держави покладається обов'язок щодо проведення тренінгів та просвітницьких програм для службових та посадових осіб, зокрема, владних структур та збройних сил, з метою надання більш широкого розуміння про належні стандарти прав людини та міжнародного гуманітарного права [22, с. 9]. Таким чином, відбувається повне перезавантаження управлінської системи, що дозволяє створити сприятливе середовище для впровадження суттєвих змін в постконфліктних країнах, а відтак і забезпечити примирення в суспільстві, повернути довіру людей та здійснювати подальшу розбудову за демократичним вектором.

Вважаємо, що здійснення інституційних реформ в країнах, що переживають перехідний період, є, безумовно, дуже важливим кроком на шляху до встановлення миру та відновлення довіри населення до публічного сектору та різного роду владних інституцій. Людство, що довгий час потерпало від жорстоких правопорушень, в першу чергу, потребує впевненості у тому, що ці часи більше ніколи не повернуться, а отже необхідним є діалог між владою та громадянським суспільством щодо засад здійснення інституційних реформ.

Отже, проаналізувавши всі основні елементи перехідного правосуддя, можемо підсумувати, що і встановлення правди, і притягнення винних до відповідальності, і надання жертвам справедливого відшкодування, і, врешті, здійснення інституційних перетворень в державі – є однаково важливими для кожного суспільства, що переживає перехідний період та мають бути імплементовані в комбінованому та системному вигляді. У той же час, слід не забувати, що кожен конфлікт чи етап зміни політичного режиму є абсолютно унікальним, а відтак не існує єдиного шаблону заходів, що мають бути використані в рамках концепції перехідного правосуддя для відновлення миру на постконфліктних територіях. Велика увага має приділятися потребам суспільства та національним консультаціям з його представниками, щоб

побудувати дієву та ефективну стратегію подолання наслідків конфлікту, повернення довіри населення, встановлення істини та забезпечення неповторення порушень прав людини в майбутньому.

Висновки до Розділу 1

В цьому розділі нами було проаналізовано еволюцію поняття перехідного правосуддя на різних етапах історичного розвитку з урахуванням особливостей запропонованих науковцями дефініцій на предмет їх комплексності та відповідності меті концепції перехідного правосуддя, що полягає в примиренні та недопущенні повторення вчинення масових правопорушень в майбутньому. Окрім цього, нами було запропоновано авторське визначення перехідного правосуддя та виокремлено характерні ознаки концепції перехідного правосуддя.

В нашому дослідженні також детально проаналізовано зміст та засади імплементації чотирьох основних елементів концепції перехідного правосуддя, а саме 1) заходів з притягнення злочинців до відповідальності з наступним покаранням, 2) репараційних заходів, 3) здійснення комплексного та всебічного розслідування вчинених злочинів з донесенням правди про обставини вчинених правопорушень до постконфліктного суспільства і 4) впровадження інституційних реформ як гарантії неповторення вчинення масових правопорушень в майбутньому.

Проведений аналіз продемонстрував, що в той час як універсального рецепту перехідного правосуддя не існує, чітке розуміння щодо складових даної концепції та унікальний підхід до кожної конкретної ситуації в постконфліктних країнах є запорукою до адаптації та імплементації належних та дієвих заходів, що сприятимуть успішному «транзиту» до мирного життя в країні, в якій пануватиме демократизм та верховенство права.

РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ ПРАКТИЧНОЇ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ КОНЦЕПЦІЇ ПЕРЕХІДНОГО ПРАВОСУДДЯ: МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВПРОВАДЖЕННЯ В УКРАЇНІ

2.1. Притягнення до відповідальності винних у вчиненні злочинів в рамках імплементації концепції перехідного правосуддя

Безумовно, одним з найголовніших елементів перехідного правосуддя вважається притягнення винних у вчиненні порушень прав людини до відповідальності з дотриманням принципу невідворотності покарання. Тим не менш, у суспільствах, що переживали чи досі переживають перехідний період, існує різний, а часом і діаметрально протилежний, підхід до визначення пріоритетності ініціатив з притягнення злочинців до відповідальності серед інших елементів, як-то досягнення примирення в суспільстві будь-якою ціною чи встановлення істини про обставини вчинених правопорушень.

Деякі постконфліктні суспільства займають позицію, що правда є *a priori* важливішою за формальну справедливість у вигляді запровадження заходів з встановлення відповідальності та винесення каральних вироків, в той час як досвід інших держав демонстрував, що навіть запроваджені ініціативи з надання амністій задля поновлення миру на постконфліктних територіях не виправдали себе, так само як ідея недопущення вчинення правопорушень в майбутньому не втілювалася в реальність. Таким чином, питання притягнення винних до відповідальності – це великою мірою питання балансу інтересів в середині суспільства, що полягає у зваженні прагнення жертв та їх родин до примирення будь-якою ціною та обов'язку держави щодо здійснення комплексного та повноцінного розслідування вчинених злочинів з наступним притягненням винних до відповідальності [25, с. 278]. Отже, вважаємо доцільним проаналізувати досвід різних країн перехідного періоду з запровадження ініціатив з притягнення винних до відповідальності в контексті імплементації концепції перехідного правосуддя як важливого елемента на шляху до побудови

майбутнього на демократичних засадах та досягнення примирення в середині суспільства.

Аналізуючи досвід Аргентини в ході подолання наслідків діяльності військової хунти протягом 1976-1983 років з супутніми викраденнями більше 30 тисяч людей, кампаніями з поширення терору, тортур та інших серйозних порушень прав людини [48], слід звернути увагу на те, що новообраний голова держави запровадив політику покарання найбільш відповідальних за вчинення злочинів осіб, а саме тих, хто своїми діями чи бездіяльністю сприяв плануванню, контролюванню та безпосередній організації репресивних заходів щодо населення, що за своєю природою становлять серйозні порушення прав людини. В ході цієї ініціативи було зібрано свідчення восьмисот осіб, відкрито більш ніж сімсот індивідуальних справ для їх подальшого розгляду в суді, але в результаті система притягнення до відповідальності зазнала жорсткого опору військових угруповань, які вважали несправедливим відбувати покарання за виконання наказів командування в часи панування військової хунти [49, с. 2].

Під тиском військових владою було ухвалене рішення щодо прийняття Закону «повної зупинки» (“full stop” law), яким передбачалося, що особи мають право подати заяви щодо відкриття нових справ про притягнення військових до відповідальності протягом наступних шістдесяти днів, намагаючись таким чином зменшити кількість звернень громадян та загалом значно знизити в масштабі ініціативу з притягнення до відповідальності. Тим не менш, подальший наступ з боку прихильників колишньої військової хунти призвів до запровадження повних амністій для осіб, що вчиняли злочини в умовах режиму воєнної диктатури, що вважалося такими представниками законним та повноцінним виправданням для злочинних діянь, вчинених на виконання наказів. Як наслідок, вимога військових була виконана і всі особи, що підлягали суду і навіть ті, що вже були формально засуджені до ув'язнення – отримали свободу без жодних додаткових умов щодо розкриття правди про обставини вчинення правопорушень чи зобов'язань з відшкодувань шкоди, завданої жертвам та їх родинам [49, с. 3].

Запроваджена система абсолютних та безапеляційних амністій для військових, що вчиняли злочини за часів воєнної диктатури, узаконені відмови у видачі злочинців країнам, що за формальною процедурою зверталися до уряду Аргентини з запитами про екстрадицію, відверте невизнання міжнародних ордерів на арешт та суцільна демонстрація того, що встановлення справедливості та притягнення винних до відповідальності не є пріоритетом держави в сукупності факторів мало суттєвий вплив на аргентинське суспільство, яке стверджувало, що *«влада робить все, щоб рани, що тільки-но стали загоюватися, знову закровоточили»* [50, с. 60; 49, с. 4–5].

Супротив громадянського суспільства виражався у масових демонстраціях проти політики запроваджених амністій, а також в популяризації створення різного роду правозахисних рухів, а зокрема і руху під назвою Мадрес (так званих «матерів зниклих»), що боролися за право на проведення комплексного розслідування обставин вчинення злочинів з притягненням винних до відповідальності та донесення до суспільства правди про передумови та контекст правопорушень в ході диктатури [50, с. 60–61]. Окрім цього, активісти у сфері захисту прав людини заручилися підтримкою міжнародної спільноти, а саме ООН та Міжамериканського суду з прав людини, у зв'язку з боротьбою проти безкарності в Аргентині [49].

Активна боротьба громадянського суспільства Аргентини за свої права все ж призвела до бажаного результату у вигляді скасування амністій для колишніх військових та відновлення ініціатив з притягнення винних у вчиненні порушень прав людини до відповідальності з наступним призначенням покарання. Станом на 2010 рік, більше восьмисот осіб було притягнуто до кримінальної відповідальності, а двісті осіб були ув'язнені за вчинення злочинів [48]. Вказана статистика ілюструє те, як потреби постконфліктного суспільства виливаються в боротьбу за свої законні права та намагання довести владі, що заходи, запроваджені з мотивів недостатності політичної волі та необґрунтованого страху повернення воєнної диктатури, є абсолютно недієвими, неефективними та такими, що стоять на перепоні до досягнення примирення в суспільстві.

Окремої уваги заслуговує досвід з притягнення винних до відповідальності в Колумбії – країні, що більше 50 років потерпає від збройного конфлікту, що розгорнувся між силами держави та партизанськими загонами [51; 50, с. 122]. В рамках демобілізації, в 2005 році урядом Колумбії був прийнятий Закон про справедливість та мир, який мав намір урівноважити інтереси жертв та заохотити злочинців до повного щирого зізнання у вчинених злочинах з наступним відшкодуванням шкоди постраждалим та/або їх родинам в обмін на можливість відбуття альтернативного покарання за вчинені злочини у формі ув'язнення на період від п'яти до восьми років [52, с. 84]. Варто відзначити, що в первинній версії цього закону передбачалася можливість повного звільнення злочинців від відповідальності та покарання, але така редакція зазнала значної критики суспільства та міжнародної спільноти, внаслідок чого була видозмінена таким чином, щоб права та інтереси жертв були в пріоритеті, а толерування безкарності не допускалося. В 2006 році Конституційний Суд Колумбії кристалізував механізм демобілізації та притягнення винних до відповідальності, закріпивши, що амністії підлягають тільки ті демобілізовані особи, які щиро зізналися у вчинених злочинах та вказали, за рахунок якого належного їм майна буде відбуватися відшкодування шкоди жертвам та їх родинам [50, с. 128].

Попри ілюзію існування ефективного механізму щодо притягнення винних до відповідальності, в реальності запроваджений механізм містив значну кількість недоліків. Перш за все, ініціатива з демобілізації з подальшим гарантуванням альтернативного покарання не передбачала участі жертв в таких провадженнях, а отже обмежувало їх законні права, зокрема право на ознайомлення з наявними доказами у справі, право на безсторонній та незалежний суд та можливість бути учасником на кожній зі стадій розгляду справи. Таке позбавлення прав жертв мало також значний вплив на процес відновлення довіри суспільства до державних інституцій, поглиблюючи прірву між громадянським суспільством та легітимною владою [52, с. 86]. Вважаємо, що відсутність гарантій для жертв під час реалізації заходів з притягнення злочинців до відповідальності створює реальні перешкоди на шляху до

поновлення миру та здійснення транзиту до демократичного врядування, оскільки позбавлення прав жертв на участь в провадженнях проти злочинців, наслідком яких може бути отримання останніми привілеїв у формі альтернативного покарання – це великою мірою поле для дискреції судів та можливостей винесення неправомірних рішень, які скоріше слугуватимуть короточасній стабілізації політичної ситуації, аніж захисту прав жертв та їх родин.

Ще одним значним недоліком запровадженого механізму була власне перевантаженість судів та їх неспроможність розглядати справи у короткі строки. В результаті, станом на 2016 рік, лише 4 400 колишніх військових (з загального числа 17 262 осіб, що звернулися до суду з зізнанням у вчиненні злочинів) [50, с. 129], змогли скористатися механізмом альтернативного покарання, щиро зізнавшись у вчиненому. Тим не менш, з усіх осіб, що взяли участь в цій ініціативі, лише сорока дев'яти колишнім військовим був оголошений вирок, а решта й досі чекає, поки суди зможуть розглянути справу і призначити альтернативне покарання [51].

Таким чином, досвід Колумбії з впровадження ініціатив з притягнення винних до відповідальності є яскравим прикладом позитивної інтенції та поганої реалізації за браком політичної волі та оцінки запровадженого механізму на предмет його практичності. Не оцінивши достатньою мірою кількість потенційних звернень у співвідношенні з кількістю суддів, проігнорувавши роль жертв та їх право на участь в судових засіданнях, уряд Колумбії зробив все можливе, щоб громадянське суспільство країни зневірилося у нововведених заходах та в уряді як такому. Проте, позитивним ефектом такої провальної політики можна цілком вважати те, як згуртувалося колумбійське суспільство задля зосередження зусиль на ініціативах з встановлення правди, запровадження справедливих відшкодувань жертвами та їх родинам, а також заходам з вшанування пам'яті загиблих [51]. Сама ж ідея впроваджених заходів, а саме гарантування альтернативного покарання в обмін на щире зізнання у вчиненні злочинів та забезпечення відшкодування шкоди жертвам, також можна вважати

цінним досягненням колумбійського суспільства, що може бути перейняте й іншими країнами, що переживають постконфліктний період та потребують консенсусу.

Вважаємо доцільним проаналізувати також ілюстративний досвід Чилі як країни, що протягом 1973-1990 років потерпала від жорсткого режиму воєнної диктатури, що супроводжувався тортурами, численними вбивствами та примусовими зникненнями осіб. Питання притягнення винних до відповідальності в Чилі на стадії перехідного періоду регулювалося Виконавчим указом про амністію 2191 від 1978 року, положення якого передбачали, що особи, які вчинили злочини в період між 1973 та 1978 роками, підпадають під амністію, незважаючи на те, що саме цей етап відзначився найбільшою кількістю жертв, випадків тортур та вбивств, а також численними зникненнями людей. Численні звернення жертв зазначених злочинів залишалися без мінімальної уваги суду і, очевидно, без належного покарання винуватців, яким натомість гарантувалася безапеляційна амністія. Така тенденція не була випадковістю чи то недостатністю ресурсу судової системи, що впливало б на ефективність процесу розгляду справ, система амністій та ігнорування індивідуальних скарг жертв жорстоких злочинів – це, в розумінні уряду Чилі, ціна за примирення та «перегортання сторінки минулого». Попри утопічне уявлення уряду Чилі про те, що вчинені злочини, як-то тортури, вбивства та примусові зникнення, виправдовуються ідеєю збереження нації, чилійське суспільство виступало проти такої політики, вважаючи це перепорою на шляху до примирення [50, с. 83–84; 53, с. 1–2].

Механізм амністії в Чилі полягав у тому, що суди навіть не встановлювали особу злочинців, так само як і не аналізували елементи вчинених злочинів, абсолютно ігноруючи і їх категорії, і фактичні обставини вчинення правопорушень. На тлі загальнонаціональної політики щодо гарантування амністій без належної оцінки обставин справи активувалися правозахисні організації та приватні юристи, які всіляко намагалися змістити акцент на необхідність покарання винних як необхідну умову для подальшого примирення

та встановлення справедливості в суспільстві. Серед іншого, активісти намагалися довести неконституційність запроваджених амністій, проте Конституційний суд Чилі безапеляційно відзначив, що амністії є не лише законними, а ще й такими, що підлягають обов'язковому застосуванню судами [54, с. 102–103].

Під тиском правозахисників та підвищеною увагою суспільства до проблеми безкарності в Чилі, з середини 1990х років суди все ж змістилися з мертвої точки, відійшовши від повсюдного застосування амністії до зміни підходу в тлумаченні, виділивши категорії злочинів, які не можуть підпадати під амністії. Так, наприклад, було визначено, що злочин викрадення людей є триваючим злочином, а відтак, не потрапляє під дію амністії. Згодом перелік так званих «винятків» був розширений, до категорій злочинів, що не підлягали амністії, додалися також примусові зникнення, а згодом і тортури. Окрім цього, значно змінилася і процедура судового розгляду: замість призначення амністій на початку судового розслідування, можливість застосування такого механізму переносилася на завершення провадження, після встановлення особи злочинця та обставин вчинення злочину [54, р. 102–103].

Досвід Республіки Чилі демонструє, що навіть у випадках відсутності політичної волі або її амбівалентності, наступ громадянського суспільства з вимогою щодо притягнення винних до відповідальності може стати передумовою поступових змін у напрямку подолання безкарності. Тим не менш, цей фактор не виявився достатнім для ґрунтовних перетворень, оскільки необхідним було проведення судової реформи [53, с. 21–22] та вжиття владою заходів до розробки ефективних заходів з притягнення злочинців до відповідальності на основі проведених консультацій з чилійським суспільством.

Таким чином, проаналізувавши впроваджені в Чилі заходи в контексті імплементації концепції перехідного правосуддя, можемо стверджувати, що далеко не завжди позиція влади щодо пробащення злочинів як необхідної умови для спасіння нації та примирення резонує з інтересами суспільства та його уявленнями про справедливість та можливості возз'єднання. Запровадження

механізму амністій та їх розповсюдженість не лише не сприяли поновленню миру всередині суспільства, але й спровокували активний правозахисний рух проти безкарності з вимогою проведення повноцінного розслідування та притягнення злочинців до відповідальності з призначенням невідворотного покарання. Проте, як продемонструвала практика, навіть активна позиція суспільства не призведе до докорінних змін в системі притягнення осіб до відповідальності, якщо влада при цьому залишається аморфною та всіляко уникає проведення необхідних реформ.

Досить цікавим є також досвід впровадження ініціатив з притягнення винних до відповідальності в Індонезії, що потерпала від репресій та насильства протягом 1965-1998 років. Запровадження заходів відповідальності в Індонезії супроводжувалося цілим рядом факторів, серед яких і загальновизнана культура безкарності серед владних структур та збройних сил, і юридична невизначеність, і високий рівень корупції, і, врешті, відсутність політичної волі покласти кінець всьому раніше переліченому. Окрім цього, впровадження ефективної системи покарання злочинців в Індонезії як країні перехідного періоду вимагала і міжнародна спільнота, а зокрема і органи ООН, що наполягали на створенні окремого міжнародного кримінального трибуналу на підставі резолюції Ради Безпеки ООН, з метою належного розслідування злочинів та покарання винуватців. Уряду Індонезії вдалося пролобіювати власні інтереси і стати на заваді створенню окремої міжнародної інституції, переконавши Раду Безпеки ООН в тому, що притягнення злочинців до відповідальності буде успішно здійснено на національному рівні без втручання міжнародної спільноти. На підтвердження задекларованих намірів урядом Індонезії було видано Резолюцію 1/1999, положеннями якої передбачалося створення Суду з прав людини, діяльність якого була пізніше регламентована Законом № 26 [55, с. 37–38].

Законом передбачалася розробка національної структури для притягнення до відповідальності винних у вчиненні злочинів геноциду та злочинів проти людяності (воєнні злочини при цьому мандатом не охоплювалися), з метою чого мали бути створені чотири постійні суди з прав людини в чотирьох найбільших

містах Індонезії. На практиці ж був створений тільки один суд в місті Макассар через 13 років після прийняття Закону №26, а окремо було створено два суди *ad hoc*, до юрисдикції яких входили злочини, вчинені на територіях Східного Тимору і Танджунг Пріок. Попри значну кількість ресурсів, що були вкладені в матеріальну розробку інституцій для реалізації заходів притягнення злочинців до відповідальності, ефективність новостворених судів були мізерною, на що вказують цифри. Так, з 34 осіб, що були звинувачені у вчиненні злочинів Макассарським Судом з прав людини, лише 18 осіб були засуджені до ув'язнення, але й ті були виправдані на стадії апеляційного розгляду. Аналогічна статистика існує і щодо результативності *ad hoc* судів, яка демонструє, що абсолютно всі обвинувачені (кількість яких була далеко від численної) були так чи інакше виправдані, уникнувши відбуття покарання [56, с. 5; 57, с. 4].

Загалом, впроваджена система притягнення злочинців до відповідальності мала ряд серйозних недоліків, що значною мірою вплинули на ефективність запроваджених ініціатив. Серед таких факторів цілком впевнено можна виокремити корумпованість судової гілки влади, оскільки за тридцять років диктаторського режиму в Індонезії суди були адоптовані до використання у якості поборників існуючої влади та зміцнення режиму, але аж ніяк не для захисту інтересів населення. У зв'язку з пануванням корупції, великим недоліком запроваджених заходів можна вважати і відсутність «прозорості» процедур, оскільки жертви не мали можливості ознайомитися з обґрунтуваннями судових рішень, бо в більшості випадків судді навіть не надавали письмових пояснень на підтримку того чи іншого рішення. Безумовно, ефективність новостворених судових інституцій значною мірою підривали і такі фактори як відсутність політичної волі та недостатній рівень захисту прав жертв, а також заангажованість судів, що виносили рішення в переважній більшості випадків на користь злочинців, військових та прихильників режиму диктатури [55, с. 58–62].

Таким чином, досвід Індонезії демонструє, що навіть великий обсяг виділеного державою ресурсу на розбудову цілої системи судового захисту прав постраждалих на різних рівнях не можуть сприяти примиренню в суспільстві та

успішному завершенню перехідного періоду з подальшим функціонуванням на засадах верховенства права та демократизму, якщо всі запроваджені ініціативи – це тільки створення форми без дотримання змісту. Культура безкарності, відсутність політичної волі, розповсюджена корумпованість судової системи та потурання інтересам злочинців та прихильників диктаторського режиму – це ті елементи, що лежать в основі впроваджених індонезійською владою заходів в ході імплементації концепції перехідного правосуддя, і саме ці елементи є наріжним каменем до подолання наслідків злочинного минулого і встановлення миру в суспільстві.

Ілюстративним вважається також і досвід з впровадження заходів відповідальності у Південно-Африканській Республіці (надалі – «ПАР»), що протягом сорока років потерпала від злочину апартеїду з супутніми порушеннями прав людини, а зокрема від вбивств, тортур, расової дискримінації та довготривалих ув'язнень [58]. За часи правління злочинної влади в ПАР заходи з притягнення злочинців до відповідальності мали вибіркового та заполітизованого характер, оскільки, як правило, суди переслідували членів визвольних сил, а не справжніх винуватців у вчиненні злочинів [59, с. 20]. З приходом нової влади в 1994 році та з наступним створенням Комісії правди та примирення система «таргетованого» притягнення до відповідальності замінилася амністіями, що вважалися *«ціною за мир та демократію»* [60, с. 31].

Запровадження механізму амністії розглядалося як реальний компроміс, що допоміг би збалансувати політичні реалії постконфліктного суспільства з бажанням дізнатися правду про вчинені злочини та їх природу, почути щирі зізнання від злочинців у вчиненому, притягти найбільш відповідальних осіб до відповідальності та, врешті, досягти примирення. Комісія правди та примирення, серед іншого, мала повноваження на гарантування амністії злочинцям в обмін на повне розкриття інформації про вчинені злочини, з метою відтворення комплексної картини подій минулого, які лягли в основу звіту комісії та подальшої розбудови ПАР на засадах сильної демократії та вшанування пам'яті про жахливі події апартеїду [60, с. 31].

У зв'язку з тим, що до запровадження Комісії правди та примирення тривалий час з політичних мотивів переслідувалися члени визвольних угруповань, саме ця категорія осіб була найбільш численною серед тих, хто звернувся до комісії для отримання амністії. Попри щирі зізнання у вчиненому та називання імен справжніх злочинців серед апарату влади, останні не були притягнені до відповідальності, оскільки політичне середовище в ПАР навіть в постконфліктні часи було аморфне по відношенню до ініціатив з притягнення до відповідальності колишніх чи чинних державних посадовців. Як показала практика, очікування колишніх військових щодо амністій як засобу, що сприятиме їх подальшій реінтеграції в суспільство після повноцінного розкриття інформації про вчинені злочини та щирого каяття, не виправдалися абсолютно. Замість задекларованої можливості розкрити правду, пояснити причини вчинення злочинів та обставини, які на це впливали, колишні військові були піддані своєрідній стигматизації, відбували численні допити з питаннями про політичні мотиви й моральність вчинків, розглядаючись виключно як злочинці, а не як особи, які перебували під дією індоктринації військового командування та сумлінно виконували злочинні накази, але врешті визнали свою вину у вчиненому і висловили щире бажання сприяти примиренню та поверненню до звичного життя в громадянському суспільстві, докладаючи зусиль до розбудови демократії [59, с. 20–21, 28–29].

Система запроваджених амністій в ПАР зазнала змін в 2005 році, коли були впроваджені так звані «критерії для гарантування амністій», на основі яких приймалося рішення про те, чи підлягають політично обумовлені злочини амністії і чи не підірве призначення покарання процес примирення в суспільстві. Ці критерії мали доволі абстрактний характер і, як правило, визначення того, чи підпадає конкретний кейс під амністію, відбувалося за дискрецією національної прокуратури ПАР, при чому винесення таких рішень далеко не завжди було публічним [59, с. 21]. Вважаємо, що даний механізм суперечить принципу правової визначеності і створює поле для зловживань з боку уповноважених

осіб, що мають право на винесення рішень щодо доречності гарантування амністії чи притягнення особи до відповідальності.

Аналізуючи запроваджену в ПАР систему амністій, можна виділити як позитивні, так і негативні аспекти. Так, досить вагомим здобутком запровадженої системи є те, що в фінальному звіті комісії від 1998 року було чітко закріплено, що більшість вчинених в ПАР злочинів за часи апартеїду було вчинено колишньою владою та Африканським Національним Конгресом, що мало велике значення для суспільства, якому врешті відкрили правду про обставини вчинення злочинів та істинних винуватців. В той же час, Комісія правди та примирення зазнала значної критики через те, що система амністій так і не змогла прискорити примирення всередині суспільства та сприяти реінтеграції колишніх військових, що були задіяні у вчиненні злочинів, але щиро в них покаялися, до цивільного постконфліктного життя. Неабияким недоліком вважається і те, що жертви злочинів та їх родичі не отримували належного відшкодування, що тільки поглиблювало зневіру суспільства до чинного уряду [60, с. 31–32]. Отже, аналогічно до досвіду Чилі, ідея спасіння нації та перегортання сторінки минулого ціною запровадження дискреційних амністій та відсутності відшкодувань для жертв і реальних заходів для примирення всередині населення не виправдала себе і в ПАР.

Наостанок, проаналізуємо також і досвід впровадження ініціатив з притягнення винних до відповідальності в Боснії і Герцеговині, що потерпала від наслідків війни 1992-1995 років, супроводжуваної насиллям та серйозними порушеннями прав людини [6, с. 53]. Впровадження заходів відповідальності в Боснії і Герцеговині відбувалося на фоні нагальної потреби суспільства в справедливості та суді, що поєднувалося з тотальним небажанням держави проводити розслідування з наступним притягненням винних до відповідальності, що підсилювалося і ресурсною недостатністю. Власне, велика кількість жертв, слабкість судової системи та загальна неспроможність Боснії і Герцеговини ефективно реалізовувати політику притягнення до відповідальності злочинців стали передумовою становлення унікальної дворівневої системи правосуддя, яке

здійснювалося як на міжнародному, так і на національному рівнях [61, с. 5]. Передуючи аналізу обох рівнів інституцій, що займалися розслідуванням злочинів та вирішували долю винуватців, зазначимо, що існувала спільна риса для обох рівнів системи впроваджених заходів, а саме – чітко виражене бажання жертв дізнатися правду про вчинені злочини, але не з метою подальшого прощення і примирення в суспільстві, а з метою арешту, засудження та/або покарання злочинців [6, с. 55].

Розглядаючи міжнародний рівень впроваджених в Боснії і Герцеговині заходів відповідальності, зазначимо, що на підставі резолюції Ради Безпеки ООН в 1993 році було створено МКТЮ як *ad hoc* трибунал, що був уповноважений на розгляд справ та притягнення до відповідальності найбільш відповідальних осіб за вчинення воєнних злочинів на території Боснії і Герцеговини, починаючи з 1991 року. За час своєї роботи до офіційного припинення діяльності в 2013 році МКТЮ висунув обвинувачення 161 особі та завершив провадження щодо 115 обвинувачених з призначенням належного покарання таким злочинцям [62; 63].

Створення МКТЮ та його роль в процесі імплементації концепції перехідного правосуддя зазнало і чимало критики, у тому числі, безпосередньо від влади Боснії і Герцеговини. МКТЮ розглядався як політичний орган і намагання ООН втрутитися у внутрішні справи країни, порушуючи таким чином визнаний у міжнародному праві принцип державного суверенітету. Критикувалася і дуальна роль МКТЮ як інституції, що має на меті одночасно притягнення винних до відповідальності і досягнення примирення, що в сукупності реалізувати на практиці так і не вдалося [64, с. 33–34]. Природа МКТЮ та його значення в постконфліктному середовищі Боснії і Герцеговини є дійсно дискусійними, оскільки, з одного боку, створення цієї інституції Радою Безпеки ООН – це реакція на безкарність в країні та неспроможність уряду вжити належних заходів, а з іншого боку – це посягання на пріоритетне право держави здійснювати самостійно розслідування злочинів та обирати міру покарання для злочинців з кращим розумінням контексту та національних особливостей правової системи.

Що ж стосується національної системи судочинства в Боснії і Герцеговині, розслідування злочинів відбувалося одночасно на рівні кантонів та районів, а також Палатою з воєнних злочинів при Суді в Боснії і Герцеговині, створеному в 2005 році [63]. Палата з воєнних злочинів складалася з міжнародних суддів та прокурорів, які займалися розглядом справ, що були делеговані від МКТЮ, а також ті справи, що були ініційовані безпосередньо в Боснії і Герцеговині та вже пройшли стадію попереднього розгляду МКТЮ [61, с. 4]. Після завершення мандату міжнародних членів, Палата з воєнних злочинів з гібридної інституції трансформувалася в національну, продовживши місію з розгляду численних справ, число яких сягало тисяч [6, с. 56].

Аналізуючи комплексно досвід впроваджених ініціатив з притягнення до відповідальності, можна зробити висновок, що в постконфліктній Боснії і Герцеговині було дійсно запроваджено ряд прогресивних заходів, націлених на виконання одного з найголовніших елементів перехідного правосуддя – а саме проведення комплексного розслідування злочинів з подальшим призначенням справедливого покарання. У той же час, існували серйозні недоліки, що були зумовлені етнічною розділеністю суспільства, відсутністю належного захисту прав жертв та їх низьким соціально-економічним статусом на контрасті з більш ніж забезпеченими злочинцями, які мали змогу оплачувати приватних адвокатів. Окрім цього, важливим фактором є те, що громадянське суспільство в Боснії і Герцеговині потерпало від загостреного почуття несправедливості, оскільки запроваджена система надавала право колишнім злочинцям бути повністю реабілітованими після відбуття 2/3 вироку, що абсолютно не кореспондувало інтересам жертв та їх родин і їх уявленню про належне покарання для кривдників [6, с. 56; 61, с. 5].

Таким чином, можемо підсумувати, що досвід Боснії і Герцеговини – це, з одного боку, ілюстрація неспроможності національних сил здійснювати комплексне розслідування злочинів та притягати винних до відповідальності, в результаті чого в процес захисту прав жертв вступають міжнародні актори, як-то Рада Безпеки ООН та міжнародні судді й прокурори, що увійшли до складу

Палати з воєнних злочинів при Суді Боснії і Герцеговини, а з іншого боку – це демонстрація оригінальної та багато в чому унікальної інституційної системи притягнення винних до відповідальності, що поєднувала в собі як національні, так і міжнародні органи. Об'єктивно можна сказати, що на ефективність заходів притягнення до відповідальності вплинув і політичний контекст, і величезна кількість ініційованих справ, що створило значне навантаження на судову систему. Тим не менш, досвід Боснії і Герцеговини є цінним для імплементації іншими державами, що переживають перехідний період, оскільки він є проявом системності та комплексності, що є дуже важливими елементами заходів з притягнення до відповідальності.

Отже, на основі проаналізованого досвіду різних країн, що переживали чи досі переживають перехідний період, можемо сформулювати універсальні рекомендації щодо впровадження заходів відповідальності в рамках концепції перехідного правосуддя в Україні, а саме:

- 1) недопущення порушення обов'язку держави щодо розслідування, притягнення до відповідальності та покарання винних у вчиненні злочинів з мотивів «врятування нації» чи «досягнення примирення в суспільстві», якщо такі заходи категорично суперечать інтересам постконфліктного суспільства;
- 2) впровадження амністій може відбуватися виключно щодо конкретних категорій злочинів невеликої чи середньої тяжкості і виключно в обмін на повне розкриття злочинцем інформації про обставини вчинених правопорушень з наступним щирим каяттям у вчиненому та у будь-якому разі якщо впровадження таких заходів не суперечить інтересам українського суспільства;
- 3) дотримання прав та гарантій жертв та їх родин, зокрема, забезпечення права брати участь в судових засіданнях проти злочинців, мати доступ до доказової бази та до вмотивованого в письмовому вигляді судового рішення у справі;

- 4) вжиття заходів для реінтеграції злочинців в суспільство з метою національного примирення та недопущення стигматизації;
- 5) забезпечення заходів з відшкодування шкоди жертвам в обов'язковому порядку чи то за рахунок злочинця, чи за рахунок держави.

2.2. Заходи відшкодування шкоди жертвам збройного конфлікту як елемент перехідного правосуддя

Вжиття заходів з відшкодування завданої шкоди жертвам збройного конфлікту в контексті реалізації концепції перехідного правосуддя – це, безумовно, один з засадничих елементів на шляху до подолання прірви між минулим та майбутнім в суспільствах, що переживають кризу перехідного періоду. Оскільки змістовним компонентам даного елемента була приділена увага в підрозділі 1.2 цього дослідження, вважаємо доцільним наразі зосередити увагу на аспектах практичної імплементації заходів відшкодування шкоди жертвам на основі досвіду зарубіжних країн та розроблених ними національних стратегій щодо забезпечення відшкодування в рамках концепції перехідного правосуддя.

Досить показовим та символічним є досвід імплементації заходів з відшкодування шкоди, які були вжиті в Аргентині. Перш за все, слід наголосити на тому, що в Аргентині не існувало єдиної системи відшкодувань для жертв, натомість паралельно було розроблено декілька ініціатив з відшкодування шкоди, що були передбачені різними законодавчими актами та стосувалися, відповідно, різних категорій жертв [33, с. 19]. Здебільшого під правовий захист та подальше відшкодування шкоди підпадали безпосередньо жертви зникнень, незаконно засуджені, а також особи, що отримали тяжкі тілесні ушкодження або яким була заподіяна смерть під час незаконного ув'язнення [33, с. 19]. Дещо пізніше до програм з відшкодувань були включені й інші категорії жертв, зокрема, особи, що були народжені під час незаконного тримання їх матерів під

вартою, малолітні, що трималися під вартою через те, що їх батьки були ув'язненими чи зниклими з політичних причин, дітей, що були викраденими від своїх біологічних батьків та формально закріплені за чужими сім'ями з подальшою легітимацією, а також особи, що були звільнені з місця роботи з політичних причин [33, с. 19; 50, с. 67]

За офіційними даними, уряд Аргентини виділив 1,17 млрд песо в якості компенсації для 15 573 жертв тривалого та незаконного тримання під вартою, а також близько 1,9 млрд песо родинам жертв, що зникли або були вбиті в роки діяльності воєнної хунти (слід відзначити, що на момент реалізації репараційних програм, аргентинське песо мало паритетне значення з долларом США, що вказує на порівняно високий рівень фінансової підтримки) [65]. Як можна судити з наведених цифр, уряд Аргентини дійсно вжив заходів для реалізації комплексної програми відшкодувань, що поширюється на різні категорії жертв, а відтак має намір охопити всіх, хто так чи інакше постраждав в результаті порушень прав людини, вчинених воєнною хунтою.

Загалом вважається, що запроваджена в Аргентині система відшкодувань є однією з найбільш ефективних серед країн, що відчули на собі всі тяжби перехідного періоду. У той самий час, система зазнала неабиякої критики і навіть супротиву. Цікавим є той факт, що найбільше системі монетарних компенсацій в Аргентині протистояли борці за права людини, а саме рух під назвою Мадрес, так званих «матерів зниклих», які дуже гостро виступали проти фінансових репарацій та меморіалізації. Основний мотив такого супротиву полягає у тому, що фінансові відшкодування розглядалися Мадрес як намагання уряду приховати правду, уникнути проведення комплексного розслідування з наступним притягненням винних до відповідальності, а також, фактично, визнання факту смерті жертв примусових зникнень та викрадень [66, с. 194–195].

Економічне відшкодування не вважалось прихильниками цього руху адекватним та достатнім заходом для поновлення миру та побудови демократичного врядування, оскільки жертви були дуже занепокоєні великою кількістю вчинених злочинів, які так і не були належним чином розслідувані, а

окрім цього, від суспільства приховувалася інформація про обставини вчинення злочинів та про подальшу долю зниклих та загиблих. Власне, з цих же причин зазнавали протесту й символічні заходи відшкодувань, такі як встановлення меморіалів для вшанування пам'яті загиблих. Єдиним належним заходом відшкодування шкоди в Аргентині вважалося повноцінне розслідування обставин вчинених правопорушень, відкриття суспільству правди про долю зниклих людей з наступним визнанням вини у вчинених правопорушеннях та, найголовніше, притягнення винних до відповідальності та призначення належного покарання [66, с. 194–195].

Таким чином, аналізуючи досвід імплементації заходів з відшкодування в Аргентині, можна дійти висновку, що програми репарацій об'єктивно мали досить велику кількість переваг, оскільки ними охоплювалися різні категорії осіб, що кваліфікувалися як жертви, а також урядом було виділено достатнє фінансування, щоб реалізувати програми з відшкодувань. Окрім цього, безумовно позитивним аспектом є те, що репарації полягали не тільки у фінансовому відшкодуванні, але також у запровадженні символічних репарацій у формі створення меморіалів й інших заходів з вшанування пам'яті жертв, а ще запровадження такої специфічної форми відшкодувань як повернення дітей політичних в'язнів до їх родин [65].

Попри наявність об'єктивних факторів, що вказують на успішність запроваджених програм з репарацій в Аргентині, є ще один досить важливий фактор, який був абсолютно проігнорований владою цієї держави, а саме – потреби суспільства та активний супротив політиці фінансових та символічних репарацій [66, с. 194–195; 50, с. 68]. Ігнорування інтересу суспільства, що переживає перехідний період призводить до того, що мета реалізації концепції перехідного правосуддя, а саме примирення та недопущення повторення правопорушень у майбутньому, навряд буде досягнута повною мірою. Отже, підсумовуючи, слід зазначити, що ефективність запроваджених заходів у кожному випадку має визначатися не тільки і не стільки за сумою фінансування і розвиненістю нормативної бази, а, в першу чергу, задоволенням потреб

суспільства, що переживає перехідний період та належним забезпеченням захисту прав жертв та їх родичів.

Ілюстративним прикладом ефективності запровадження заходів з відшкодування шкоди жертвам вважається також і Чилі. У відповідь на численні правопорушення у вигляді тортур, вбивств та примусових зникнень осіб за часи воєнної диктатури, урядом Чилі було розроблено політику репарацій, що полягала у впровадженні диференційованих програм з відшкодувань шкоди, надання компенсацій, реабілітації жертв та відновлення порушених прав [50, с. 94]. Основою для диференціації репараційних програм виступала категорія злочину, від якого постраждала та чи інша особа. При цьому, в кожному окремому випадку звернення особи з метою отримання відшкодування шкоди, заподіяної певним видом правопорушення, аналізувалося, чи дійсно така особа може вважатися жертвою для цілей репараційних програм. Як наслідок, процедура ідентифікації жертв тривала досить багато часу, а в результаті далеко не всі з реальних жертв правопорушень були визнані такими для цілей отримання фінансового відшкодування [50, с. 94].

Наступним етапом на шляху до впровадження ефективних заходів з відшкодування шкоди постраждалим було створення в 1992 році Національної корпорації з репарацій та примирення, що була підконтрольна Президенту Республіки Чилі та мала на меті відшкодування моральної шкоди жертвам, надання соціальної та правової допомоги родинам, що мали намір взяти участь в програмах з відшкодування, передбачених законодавством, а також встановлення місцезнаходження та умов зникнення чи смерті жертв правопорушень [50, с. 96]. Найбільшого значення в створенні даної інституції набуває той факт, що уряд Республіки Чилі відійшов від застосування суто матеріального підходу до відшкодувань, приділивши належну увагу й іншим формам репарацій, доклавши зусиль також до проведення повноцінного розслідування щодо встановлення обставин зникнень та смертей жертв правопорушень за часи воєнної диктатури.

Найбільш ефективним заходом з відшкодувань шкоди жертвам було впровадження програми на реалізацію Закону № 19 123, який передбачав пожиттєві пенсії для найближчих родичів жертв правопорушень, а саме для дружин та матерів, дітей до 24 років (окрім дітей-інвалідів, яким було гарантовано пожиттєве відшкодування). Окрім цього, Законом № 19 123 передбачалася повна стипендія на отримання середньої та вищої освіти для дітей незаконно ув'язнених, зниклих та осіб, що зазнали політичного переслідування, а також цим дітям в подальшому гарантувалося звільнення від військового обов'язку [50, с. 98]. Слід також відзначити і таку форму відшкодування як запровадження комплексної програми з надання медичних послуг для жертв правопорушень та їх найближчих родичів, що передбачала доступ цієї категорії осіб до широкого спектру послуг, включаючи, зокрема, психологічну допомогу та інші види медичної допомоги [33, с. 20].

Як ми можемо помітити, уряд Республіки Чилі запровадив досить широкий спектр різного роду репараційних заходів, що були спрямовані на задоволення потреб населення, що переживало кризу перехідного періоду. Замість класичної схеми монетарних компенсацій і запровадження ініціатив з меморіалізації, були додані також і заходи з надання психологічної та іншої медичної допомоги, піклування про найближчих родичів жертв, сприяння у доступі до програм репарацій шляхом надання безкоштовної правової допомоги. Загалом, відповідно до публічних джерел, урядом Чилі було інвестовано приблизно 3,2 мільярди доларів США на реалізацію репараційних програм, якими було охоплено, серед іншого, 3 225 жертв примусових зникнень, 114 225 жертв політичних звільнень з публічної служби, а також 38 254 жертв політичних ув'язнень і тортур [65]. З огляду на наведені цифри, можна впевнено стверджувати, що, як і у випадку Аргентини, чилійський уряд виділив достатньо ресурсу у вигляді фінансування для реалізації репараційних програм. У той же час слід відзначити, що сума державного капіталовкладення в заходи з відшкодування не є вирішальним фактором для визначення ступеню їх ефективності.

Оцінюючи комплексно позитивні та негативні аспекти впроваджених заходів з відшкодування в Республіці Чилі, можемо дійти висновку, що, безумовно, великою перевагою імplementованих заходів є широкий спектр охоплення різних категорій осіб, що визнаються жертвами правопорушень, за які передбачено державне відшкодування шкоди. Окрім цього, слід наголосити і на тому, що репараційні заходи в Чилі не обмежувалися монетарним відшкодуванням у вигляді пожиттєвих пенсій, але охоплювали також і цілий ряд інших заходів, таких як, наприклад, надання стипендій для навчання дітей жертв правопорушень, звільнення їх від воєнного обов'язку, започаткування програми доступу до медичних послуг, а також символічні заходи у формі докладання зусиль до проведення повноцінного розслідування обставин вчинення правопорушень та заходів з вшанування пам'яті.

У той же час, не слід ідеалізувати систему відшкодувань шкоди в Чилі, оскільки впроваджений механізм також містив і суттєві недоліки. Наприклад, процедура визнання статусу жертви в адміністративному порядку займала досить тривалу кількість часу, а в результаті значна кількість людей, які насправді зазнали тяжких наслідків від вчинених правопорушень, були позбавлені можливості отримати доступ до репараційних програм. Тим не менш, запровадження репараційних програм в Чилі в рамках імplementації концепції перехідного правосуддя вважається одним з найбільш успішних прикладів в історії країн, що переживали чи досі переживають кризу перехідного періоду.

Досить нестандартним прикладом країни перехідного періоду є Колумбія, оскільки заходи з відшкодування поміж інших заходів перехідного правосуддя були впроваджені в цій країні під час існуючого збройного конфлікту між силами держави та партизанськими загонами, який триває вже більше п'ятдесяти років і вінчався величезною кількістю жертв, число яких досягає восьми мільйонів [51; 50, с. 122]. Як правило, у більшості випадків країни впроваджують заходи перехідного правосуддя вже тоді, коли конфлікт завершений і існує потреба у відновленні миру, відшкодуванні шкоди жертвам та пошуку правди про обставини такого конфлікту, проте, з огляду на тривалість конфлікту в Колумбії,

уряд вдавсь до розробки заходів з примирення, відшкодування та інших інструментів перехідного правосуддя не дочекаючись кінця тривалого протистояння всередині держави.

Урядом Колумбії було запроваджено два основних види відшкодувальних заходів, а саме 1) заходи передбачені в рамках Закону про справедливість та мир (Justice and Peace Law), яким передбачалася можливість для жертв звернутися з заявами про відшкодування до колишніх комбатантів, які були демобілізовані та реінтегровані до громадського життя в рамках цього закону з метою примирення в суспільстві, а також 2) програма адміністративних репарацій, що була впроваджена урядом в квітні 2008 року [51; 14, § 17].

Розглядаючи детальніше репараційні заходи, передбачені Законом про справедливість та мир, перш за все, слід звернути увагу на те, що даним нормативним актом передбачалося, що репарації жертвам мають сплачувати безпосередньо винуватці правопорушень, а саме члени збройних формувань партизанських загонів, яким гарантувалося скорочення строку ув'язнення в обмін на визнання своєї провини у вчинених правопорушеннях та вжитті заходів для відшкодувань шкоди жертвам. Благі наміри уряду щодо досягнення примирення в суспільстві так і не були реалізовані, оскільки мізерна частина звернень жертв з метою отримання таких відшкодувань була задоволена, а крім цього колишні ув'язнені продовжували об'єднуватися в злочинні угруповання та всіляко протистояти намірам уряду щодо встановлення миру та досягнення консенсусу в суспільстві. Тим не менш, позитивним аспектом, передбаченим Законом про Справедливість та Мир можна вважати створення Національного центру відшкодувань та примирення, який доклав зусиль до запровадження ініціатив зі збереження пам'яті про події минулого та заходів з встановлення правди про передумови та обставини конфлікту та вчинених в його межах правопорушень [51; 14, § 17].

Механізм другого виду заходів з відшкодування, а саме програми адміністративних репарацій, полягав у сплаті державою монетарних відшкодувань жертвам примусових зникнень, тортур, незаконних вбивств,

вчинених партизанськими угрупованнями [1, с. 5]. Як свідчить практика, урядом було отримано близько 180 тисяч звернень громадян з метою отримання репарацій, проте відшкодування так і не були належним чином сплачені [14, § 35]. Закон про реституцію жертв та земель (Victim's and Land Restitution Law), в рамках якого була реалізована програма адміністративних репарацій, містив ряд досить серйозних недоліків, що безпосередньо вплинули на ефективність реалізації програм з відшкодувань. Перш за все, законом не передбачалося жодних символічних репарацій, чи то у формі визнання державою своєї вини або хоча б причетності до вчинених в країні правопорушень, чи то у формі ініціатив зі встановлення істини про обставини конфлікту з подальшим проведенням повноцінного розслідування та запровадження заходів з вшанування пам'яті жертв. Окрім цього, закон не переслідував мети покарання злочинців у найсерйозніших правопорушеннях, від чого монетарні репарації як такі втрачали будь-який сенс. Найбільшим недоліком Закону про реституцію жертв та землі можна вважати його дискримінаційний характер, оскільки для цілей даного нормативного акту жертвами *a priori* не могли вважатися представники незаконних збройних угруповань та їх родичі, які розглядалися державою як єдині винуватці конфлікту та всіх вчинених злочинів [50, с. 132].

Зосередивши увагу на останньому аналізованому недоліку законодавства, яким передбачалися заходи з відшкодування шкоди, можна побачити корінь проблеми імплементації репараційних програм в Колумбії. Переслідуючи першочергову мету щодо примирення суспільства, колумбійський уряд в той же час продовжував розпалювати нетерпимість до противника у вигляді партизанських загонів, підкреслюючи це законодавчим закріпленням статусу жертв тільки за тими особами, що ніяким чином не були пов'язані з незаконними збройними угрупованнями, виступаючими проти легітимного уряду Колумбії. З огляду на те, що значних жертв зазнали обидві сторони протистояння, позбавлення однієї з них права доступу до відшкодувальних заходів тільки спонукає до продовження вогню та різного роду диверсійних заходів.

У той же час, об'єктивно оцінюючи той факт, що в Колумбії досі триває виснажливий збройний конфлікт, надзвичайно позитивним фактом є те, що уряд спромігся розпочати процедуру імплементації репараційних заходів, не чекаючи на формальне чи фактичне завершення збройного протистояння всередині країни. Безумовно, запроваджені заходи важко назвати ефективними, особливо якщо порівняти з досвідом інших країн Латинської Америки, як то Аргентини або Чилі, які доклалися не тільки до монетарних відшкодувань широкому колу жертв, а ще й впровадженням символічних заходів та ініціатив зі встановлення істини про обставини конфлікту. Проте, докладені урядом Колумбії зусилля до імплементації елементів перехідного правосуддя в часи тривалого збройного конфлікту становлять безцінний приклад для тих країн, які наразі знаходяться в стані локальних збройних конфліктів або ж в стані війни, а зокрема і для України.

Ознайомившись детально з досвідом впровадження репараційних заходів країнами Латинської Америки, звернемо увагу й на досвід азійських країн, а саме на яскравий приклад Індонезії, що переживала період насильства та широко розповсюджених репресій протягом 1965-1998 років [67]. Здебільшого репараційні програми Індонезії критикуються з двох основних причин: недостатність політичної волі та невідповідність розробленого законодавства з відшкодування заподіяної шкоди міжнародним стандартам [55, с. 67]. Залишаючи осторонь політичний аспект, набагато важливішим для цілей даного дослідження є аналіз невідповідності розробленої нормативної бази визнанням міжнародним стандартам.

Виходячи з положень Постанови № 3 від 2002 року, що стосувалася компенсації, реституції та реабілітації жертв серйозних порушень прав людини, первинна (основна) відповідальність за відшкодування заподіяної шкоди жертвам правопорушень лежала безпосередньо на винуватцях у вчиненні цих злочинів і лише другорядною є роль держави у відшкодуванні такої шкоди, якщо злочинець не мав достатніх ресурсів для виплати суми компенсації. Таким чином, держава ніби знімає з себе відповідальність за те, що численні правопорушення були вчинені в межах її території і нова влада не змогла

запобігти їх вчиненню, що свідчить про абсолютну невідповідність міжнародним стандартам, за якими саме держава, а не приватні актори, несе прямий обов'язок щодо відшкодування шкоди своїм громадянам, що зазнали порушень прав людини через певні дії чи бездіяльність держави [55, с. 67].

Ще одним важливим недоліком впроваджених заходів з відшкодування шкоди жертвам можна вважати колективний характер репарацій, при якому абсолютно нехтувалася індивідуальна ситуація жертв та аналіз завданої їм шкоди. Натомість, фінансування надавалося громадам або їх очільникам, які на свій власний розсуд розпоряджалися монетарною компенсацією, як правило, витрачаючи ці кошти на потреби всієї громади, а не на задоволення потреб безпосередніх жертв [55, с. 68]. Таким чином, особи, які зазнали страждань від заподіяних правопорушень, були залишені поза увагою уряду, який так і не спромігся адресувати нагальні потреби суспільства, що переживало перехідний період.

Згодом уряд Індонезії все ж зважився на спробу індивідуалізації репараційних заходів, визначивши, які категорії жертв будуть вважатися «постраждалим населенням», вказавши, що до такого належать колишні учасники бойових дій, політичні в'язні та *«всі громадяни, що зазнали значних втрат»* і заливши поза правовим захистом категорію жінок, що постраждали від сексуального насилля. Даною програмою передбачалося надання компенсації у вигляді забезпечення працевлаштування, надання соціального захисту або ж виділення сільськогосподарських угідь для провадження їх діяльності. Проте, дана програма зазнала поразки, оскільки в перші ж місяці після оголошення запровадження даних заходів, до уряду звернулося приблизно 48 500 осіб, що сподівалися на компенсацію. Оскільки індонезійський уряд не мав достатньої кількості ресурсів для реалізації даної програми з надання компенсацій, ця ініціатива була завершена так і не почавшись, а уряд повернувся до звичної політики колективних репарацій [55, с. 68].

Ще однією формою відшкодувальних заходів була виплата родинам загиблих або зниклих осіб грошової компенсації у сумі від 200 до 300 доларів

США щорічно протягом визначеної кількості років [55, с. 68] (нагадаємо, що в Республіці Чилі уряд спромігся на виплату пожиттєвих пенсій, а не незначних компенсацій на декілька років). У той же час, іншою проблемою, пов'язаною з даною формою відшкодувань, є власне механізм визнання приналежності до категорії жертв, що полягав у тому, що судом має бути винесений вирок про те, що права особи дійсно були порушені, що на практиці виливалося в затяжні судові процеси і фігурування корупційної складової при винесенні рішень, які вкрай рідко були на користь жертв [68, с. 8].

Що стосується символічних репарацій, уряд довгий час ігнорував таку потребу народу, аж поки громадянське суспільство не звернулося до органів місцевої влади за сприянням у наданні соціальних послуг, а зокрема у здійсненні публічних вибачень перед жертвами тортур 1965 року, а також у наданні допомоги таким жертвам [68, с. 9].

Таким чином, аналізуючи сформовану систему відшкодувань заподіяної шкоди в Індонезії, можна виокремити цілий ряд проблематичних аспектів, що мають вагомий вплив на ефективність запровадженої системи. В першу чергу, це ігнорування потреб жертв і вимоги до індивідуалізації репараційних заходів, як це перебачено міжнародними стандартами. Суть відшкодування полягає у намаганні відновити стан кожної окремої жертви, що зазнала страждань від вчинених правопорушень, що передбачає детальний аналіз кожної ситуації з урахуванням потреб жертв, з особливою увагою не тільки до матеріальних, але і до символічних форм відшкодування у вигляді визнання вини злочинцями з наступним притягненням винних до відповідальності, встановленням істини про обставини конфлікту, а також вжиття заходів для вшанування пам'яті жертв. Натомість, уряд Індонезії вдався до практики колективних репарацій без жодних консультацій з постраждалим населенням, а цілий ряд спроб започаткувати індивідуальні відшкодувальні заходи закінчувалися ресурсною неспроможністю [55, с. 67-68]. Великою проблемою можна вважати і те, що деякі категорії жертв, як-от жінки, що постраждали від сексуального насильства, взагалі були позбавлені захисту та належного відшкодування. На думку автора даного

дослідження, досвід Індонезії щодо впровадження репараційних заходів є яскравим прикладом того, як ігнорування потреб жертв та ресурсна неспроможність держави призводять до того, що основна мета перехідного правосуддя у вигляді примирення суспільства та розбудови демократичних засад врядування стає недосяжною на практиці.

Наступним прикладом практичної імплементації репараційних заходів в рамках концепції перехідного правосуддя є ПАР. В 1995 році, уряд прийняв Закон про сприяння національній єдності та примиренню (Promotion of National Unity and Reconciliation Act), на виконання якого було створено Африканську комісію правди та примирення [60, с. 30–31], яка, серед іншого, мала на меті розробити рекомендації щодо належного та справедливого відшкодування жертвам правопорушень [33, с. 20].

Для цілей відшкодувальної програми «жертвою» вважалися особи, які *«зазнали шкоди у формі фізичної або психологічної травми, емоційних страждань, матеріальних збитків або значних порушень прав людини»* в результаті вчинених серйозних правопорушень або ж у зв'язку з діянням, пов'язаним з політичною метою, заради якої амністія була надана [33, с. 20]. На практиці ж жертвами визнавалися тільки особи, що постраждали від серйозних порушень прав людини у формі фізичного насильства, у той час як колишні військові, що отримали поранення під час воєнних операцій, не отримали такого визнання. Більше того, багато колишніх учасників бойових дій, які формально підпадали під дію репараційних програм, оскільки вони були піддані насиллю чи тортурам, так і не отримали належної компенсації, оскільки не були взагалі проінформовані про існування таких програм з відшкодування і процедуру визнання статусу жертв [59, с. 22].

Окрім досить обмеженого тлумачення кола осіб, які можуть визнаватися жертвами для отримання репарацій, суттєвою проблемою відшкодувальних заходів в ПАР можна вважати і те, що рекомендації Африканської комісії правди та примирення щодо механізму сплати компенсацій були абсолютно проігноровані чинним урядом. Так, замість пропозиції щорічно виплачувати

жертвам конфлікту, яким вдалося вижити, грошової компенсації у сумі 21 тисяч південноафриканських ранд протягом 6 років, а також запровадження «податку на багатство» для фінансування репараційних програм, що мав справлятися з підприємств, які безпосередньо отримали прибуток від скоєного злочину апартеїду, уряд ПАР обмежився створенням грошового фонду для виплати відшкодувань жертвам, з якого було одноразово сплачено суму у розмірі 30 тисяч південноамериканських ранд (6 417 доларів США) приблизно двадцятьма тисячам осіб, які були визнані жертвами за встановленою процедурою [58; 59, с. 22]. Репараційні заходи, запроваджені урядом ПАР, не передбачали жодних переваг для жертв у доступі до соціальної допомоги, медичних послуг, а також не було надано жодних стипендій на отримання освіти для дітей жертв правопорушень [59, с. 22]. Окремим негативним аспектом можна назвати своєрідний дисонанс між тим, що злочинці, які були піддані амністії, одразу опинилися на свободі, у той час як жертви правопорушень отримали відшкодування тільки через шість років після створення Африканської комісії правди та примирення, що надзвичайно сильно вплинуло на громадянське суспільство та процес повернення довіри до влади [59, с. 22].

Минуло досить багато часу до того моменту, як уряд ПАР спромігся імплементувати не тільки одноразові монетарні компенсації для жертв, що були зареєстровані Африканською комісією з правди та примирення, але й приділити увагу запровадженню символічних репарацій у формі побудови парків миру, меморіалів, пам'ятників, музеїв та зміну назв публічних місць, окрім цього доклавши зусиль і до виділення частини фінансування на сприяння доступу жертв до освітніх та медичних послуг [58].

Таким чином, підсумовуючи результати впроваджених репараційних заходів у ПАР, можемо дійти висновку, що суттєвим недоліком їх реалізації є те, що уряд держави не вважав за потрібне дослухатися до рекомендацій Африканської комісії правди та примирення та власне потреб жертв, не приділяючи належної уваги ні полегшенню процедури для визнання статусу жертв, ні впровадженню символічних заходів відшкодувань у формі визнання

вини, притягненню до відповідальності винних та своєчасному наданні доступу до медичних та освітніх послуг. Уряд ПАР всіма силами намагався досягти якнайшвидшого примирення, запровадивши програму амністій для злочинців, але в результаті винуватці правопорушень опинилися одномоментно на свободі, у той час як жертви цих жахливих злочинів були змушені проходити формальні процедури для отримання відшкодувань протягом шести років.

Наостанок, проаналізуємо досвід впровадження заходів з відшкодування шкоди в Боснії і Герцеговині. В першу чергу, слід зазначити, що запровадження репараційних заходів в Боснії і Герцеговині здійснювалося на фоні недостатності політичної волі, повному запереченні вини у вчиненні правопорушень та загальній обмеженості ресурсу держави для впровадження ефективних заходів відшкодування. Як результат – на сьогоднішній день в цій державі не існує комплексної репараційної програми, яка б задовольняла потреби жертв правопорушень [61, с. 11].

Перша спроба розробки державного закону про компенсацію для жертв тортур розпочалася через 11 років з моменту закінчення воєнних дій, але ця ініціатива так і не вінчалася успіхом. За відсутності регулювання здійснення репараційних заходів на державному рівні, нормативні акти, присвячені цьому питанню, розроблялися на рівні кантонів і були присвячені наданню підтримки таким категоріям жертв, як, зокрема, колишні ув'язнені таборів та родини загиблих у війні. На практиці ж такі репараційні заходи надавалися лише членам домінуючих етнічних груп, що проживали на території конкретного кантону, але навіть ці особи часто позбавлялися можливості отримання відшкодування у зв'язку з недостатністю фінансування [69, с. 25–26].

Окрім недостатності ресурсу для відшкодувань, серйозною проблемою впроваджених репараційних програм були і надто жорсткі вимоги до осіб, які визнавалися жертвами для цілей відшкодувань. Так, за чинним законодавством Боснії і Герцеговини, право на отримання грошової компенсації в рамках репараційних заходів мали лише особи, котрі *«зазнали принаймні 60% тілесних ушкоджень»*, за винятком жертв сексуального насильства, які були звільнені від

доведення заподіяної шкоди, що наразі вважається великим досягненням Боснії і Герцеговини в рамках імплементації концепції перехідного правосуддя. Що стосується інших категорій жертв, наприклад, осіб, що примусово трималися у таборах, але їм не було заподіяно шкоди у вигляді 60% тілесних ушкоджень, то такі особи не могли розраховувати на підтримку держави у вигляді монетарних компенсацій [6, с. 62]. Попри серйозну критику з боку міжнародної спільноти, уряд Боснії і Герцеговини так і не спромігся вдосконалити існуючу систему відшкодувань для цивільних жертв [69, с. 26].

Ще одним заходом відшкодування шкоди в Боснії і Герцеговині вважалося надання фінансової підтримки родинам зниклих осіб, а також визнання на законодавчому рівні права родичів знати правду про місцезнаходження зниклих осіб та про їх долю. Позитивним зрушенням можна назвати створення Інституту зниклих безвісти осіб, який здійснював розслідування випадків зникнення осіб та ідентифікацію решток цих осіб [69, с. 26; 70]. Слід наголосити, що саме ініціативи з розшуку зниклих безвісти були найуспішнішими в Боснії і Герцеговині, оскільки близько 70% людей, що вважалися зниклими, повернулися до своїх домівок [6, с. 65]. Окрім цього, декларувався також намір створення Фонду зниклих безвісти. На практиці ж наміри уряду не виправдалися, оскільки ні регулярні фінансові компенсації родинам не сплачувалися, ні Фонд зниклих безвісти так і не був створений через відсутність політичної згоди [6, с. 62].

Таким чином, можемо підсумувати, що досвід Боснії і Герцеговини щодо імплементації заходів відшкодування шкоди важко назвати ефективним, що здебільшого пояснюється саме відсутністю бажання держави докладати зусиль щодо реалізації репараційних заходів, про що свідчить селективність у визнанні жертв, численна кількість декларативних намірів, відсутність комплексного бачення щодо вирішення проблеми відшкодувань жертвам та повне ігнорування потреб суспільства.

Підбиваючи підсумки щодо реалізації державами програм з відшкодування на національному рівні, детально проаналізувавши основні

успіхи та невдачі таких програм, можемо сформулювати ряд універсальних рекомендацій, що мають лежати в основі репараційних заходів, що мають бути впроваджені та реалізовані в Україні в рамках імплементації концепції перехідного правосуддя:

- 1) необхідність консультування з суспільством в ході розробки програм відшкодування шкоди задля повноцінного усвідомлення потреб осіб, що переживають перехідний період, впровадження людиноцентристського орієнтування;
- 2) комбінування заходів з матеріальної компенсації з символічними заходами відшкодування у формі публічних вибачень, визнання вини у вчиненні правопорушень, притягнення винних до відповідальності та впровадження заходів з вшанування пам'яті;
- 3) приділення уваги заходам соціального відшкодування, що включають у себе доступ до медичних та освітніх послуг, а також інші соціальні програми;
- 4) забезпечення диверсифікованого підходу до впровадження репараційних заходів в залежності від категорії жертв;
- 5) наявність політичної волі на впровадження та реалізацію відшкодувальних заходів для населення.

2.3. Реалізація заходів з встановлення правди як елемент концепції перехідного правосуддя

Встановлення правди про обставини вчинених порушень прав людини – це необхідна передумова для недопущення повторень таких правопорушень в майбутньому [71, § 76; 72, с. 1409]. Оскільки більшість злочинів вчиняються в період репресій чи конфліктів, що самі по собі здійснюються під егідою заперечень чи секретності, існує дуже гостра потреба у встановленні деталей того, що ж сталося насправді та через що суспільство зазнало страждань [1, с. 7]. Таким чином, на основі національного досвіду зарубіжних країн з реалізації

заходів з встановлення правди, ми зможемо проаналізувати основні переваги та недоліки впроваджених механізмів в контексті впровадження концепції перехідного правосуддя для встановлення миру в суспільстві та недопущення повторення вчинення жахливих злочинів в майбутньому.

Одним з показових прикладів впроваджених заходів з встановлення істини можна назвати створення Національної комісії зниклих осіб [73, с. 45]. Повноваження новоствореної комісії обмежувалися розслідуванням зникнень осіб за період 1976-1983 років з подальшим розкриттям інформації про фактичні обставини цих зникнень та місцезнаходження жертв [74]. Можна стверджувати, що компетенція комісії була досить обмеженою, оскільки серед усіх тяжких злочинів, що вчинялися воєнною хунтою на території Аргентини, включаючи терор, репресії та навіть тортури, увага приділялася тільки розслідуванню зникнень.

Що стосується складу комісії, то до неї входило тринадцять членів, десять з яких були обрані Президентом і *«користувалися міжнародним та національним престижем та були обрані у зв'язку з послідовною позицією щодо захисту прав людини»* [75; 73, с. 45], а ще трьох членів призначали за поданням законодавчої гілки влади. Цікаво, що гендерний розподіл був дуже нерівномірним, оскільки до складу комісії входило дванадцять чоловіків і лише одна жінка [74]. Не може не викликати питань критерії для відбору членів комісії, якими послуговувався Президент Аргентини, а саме ознаки «престижу» та «послідовності позиції щодо захисту прав людини», що є за своєю природою оціночними категоріями, які неможливо квантифікувати та перевірити відповідність кожного окремого профайлу кандидатів цим двом розмитим характеристикам.

Значним недоліком комісії та перепорою на шляху до реалізації її основної мети, а саме встановлення достовірної та повної інформації про обставини зникнень, можна вважати відсутність повноважень щодо примушення військових інституцій та власне винуватців у вчиненні злочинів до кооперації та надання відповідних свідчень, які б лягли в основу звіту комісії [73, с. 45–46].

Тим не менш, за 9 місяців роботи, комісії вдалося задокументувати приблизно 9 тисяч зникнень (хоча насправді кількість зниклих варіювала від 10 до 30 тисяч осіб) [74], було зібрано більше 7 тисяч свідчень жертв, серед яких більше півтори тисячі осіб були колишніми ув'язненими, які детально описали умови тримання під вартою та методи, якими здійснювалося катування в слідчих ізоляторах, що в результаті дало змогу комісії ідентифікувати колишні місця тримання під вартою, відвідати їх разом з жертвами для підтвердження інформації попри постійні перешкоди в доступі до таких місць з боку персоналу місць тримання під вартою, які мали безпосереднє відношення до вчинення злочинів в Аргентині з часи панування військової хунти [73, с. 46].

Попри значний опір з боку злочинців, що не покидали ряди владних структур та страх жертв щодо їх майбутнього у випадку розкриття відомих їм подробиць про вчинені правопорушення, діяльність комісії все ж мала свої досягнення. Серед іншого, інформація, що була зібрана комісією на основі показань жертв та свідків, була передана безпосередньо в суд, в результаті чого п'ять військових генералів, причетних до зникнення осіб, опинилися за ґратами. Окрім цього, досить визначним є і звіт комісії під назвою «Ніколи знову» (Nunca Más), що був опублікований спільними зусиллями уряду та приватного видавництва і 40 тисяч екземплярів якого було розпродано в перший же день [73, с. 46]. Такий попит на звіт Національної комісії зниклих осіб вказує на те, що суспільство дійсно потребувало правди про обставини вчинення правопорушень і що без інформації про долю жертв абсолютно неможливим видається подальший рух в напрямку демократичного врядування, повернення довіри до влади і віри в те, що страхіття минулого вже ніколи не повернуться в реальність аргентинського суспільства.

Проте, створення комісії з розслідування злочинів, пов'язаних зі зникненнями, було не єдиною ініціативою аргентинського уряду щодо встановлення істини в ході реалізації концепції перехідного правосуддя. Визначне місце серед таких ініціатив займають і «суди правди», що виникли в результаті діяльності аргентинських активістів Мадрес («матері зниклих»), які

вимагали від уряду здійснення комплексного розслідування, покарання винних та пролиття світла на істинні обставини вчинених злочинів замість присудження монетарних компенсацій та впровадження заходів з вшанування пам'яті [49, с. 4]. «Суди правди», що розпочалися з 1999 року, вважаються яскравим прикладом того, як соціальний тиск та небайдужість населення сприяють утвердженню позитивних зрушень у напрямку визнання подій минулого та забезпечення права осіб на інформацію про долю своїх рідних [49, с. 4; 50, с. 64].

Повноваження «судів правди» поширювалися на здійснення виклику підозрюваних осіб до суду для надання свідчень, але при цьому такі суди не були уповноважені на висунення звинувачень чи засудження осіб за вчинення ними злочинів. Таким чином, компетенція «судів правди» обмежувалися документуванням свідчень та розслідуванням обставин вчинення злочинів. Важливим аспектом діяльності цих судових інституцій було те, що ними закріплювався принцип, відповідно до якого судове розслідування має продовжуватися навіть у тому випадку, якщо будуть прийняті закони, що заборонятимуть покарання деяких категорій осіб за вчинення ними злочинів [49, с. 4]. Згодом уряд Аргентини розширив право осіб на інформацію про обставини правопорушень шляхом надання публічного доступу до архівів, що містили унікальну та деталізовану інформацію про події минулого [49, с. 4; 50, с. 65].

Таким чином, аналізуючи досвід Аргентини, можемо дійти до таких висновків. Перш за все, активна позиція аргентинського громадянського суспільства була рушієм змін та запровадження конкретних та дієвих кроків до забезпечення доступу осіб на правду про обставини вчинення злочинів та про долю їх рідних. З іншого боку, така позитивна інтенція суспільства зіткнулася з опором історичних інституцій, які безпосередньо мали відношення до вчинення правопорушень, а відтак всіляко перешкоджали процесу встановлення істини та притягнення винних до відповідальності. Обмеженість повноважень Національної комісії зниклих осіб та брак політичної волі, ймовірно, стали причиною того, що запроваджені заходи з встановлення правди так і не продемонстрували особливої дієвості та ефективності.

Для контрасту, проаналізуємо, які заходи з встановлення правди про обставини вчинення правопорушень були впроваджені в іншій латиноамериканській країні, а саме в Колумбії. З огляду на затяжний збройний конфлікт в Колумбії, що триває вже більше п'ятдесяти років, міжнародна спільнота, а зокрема і ООН, наголошували на необхідності створення комісії правди, що буде встановлювати істинну інформацію про історичні та соціологічні передумови збройного конфлікту в Колумбії з донесенням такої інформації до суспільства. Передбачалося, що така комісія, за прикладом Гватемали та Сьєрра-Леоне, буде складатися як з міжнародних, так і національних членів, проте ця ідея була радикально заперечена урядом Колумбії, в результаті чого був створений окремий орган під назвою Національна комісія з відшкодувань та примирення, що тільки віддалено нагадував комісію правди в її класичному розумінні [76, с. 215–216].

Компетенція новоствореної комісії була настільки широка, що охоплювала різні за своїм характером сфери, такі як гарантування жертвам права брати участь в судовому процесі, надання рекомендацій про належні форми репарацій, розслідування обставин виникнення збройних угруповань, контроль за реінтеграцією демобілізованих осіб, тощо [76, с. 216]. Цілком логічно можна припустити, що за наявності такої великої кількості різних спрямувань, можливість зосередитись на ініціативах зі встановлення правди виглядає абсолютною фікцією.

Окремо слід звернути увагу на композицію комісії, до складу якої входило дванадцять колумбійських громадян, з яких дев'ять осіб були представниками різних державних органів, в той час як тільки три члени комісії представляли інтереси жертв. Окрім великих сумнівів щодо нейтральності складу комісії, наголосимо також і на тому, що, на відміну від класичних комісій правди, Національна комісія з відшкодувань та примирення не брала до уваги показання свідків та жертв та не переслідувала мети щодо публікації комплексного звіту з викладенням обставин вчинення правопорушень під час збройного конфлікту та

забезпеченням доступу суспільства до правдивої інформації про передумови та причини такого конфлікту [76, с. 217].

З огляду на те, що право суспільства на доступ до правдивої інформації про обставини збройного конфлікту так і не було забезпечене, а надії на нейтральність новоствореної комісії розвіялися одночасно з призначенням дев'яти державних чиновників, необхідного рівня підтримки Національна комісія з відшкодувань та примирення так і не отримала [52, с. 94]. З одного боку, можна припустити, що створення прототипу комісії правди в розпал збройного конфлікту є *a priori* викликом для будь-якої держави [52, с. 94], тому концентрація зусиль на пошуку правди поступається пріоритетом ідеї встановлення миру та припинення вогню. З іншого боку, затяжний конфлікт виснажив та зневірив колумбійське суспільство, що понад усе потребувало знати правду про обставини конфлікту та долю жертв, які постраждали від нього. Таким чином, колумбійський досвід демонструє, що одного лишень наміру про забезпечення прав людей знати правду про обставини конфлікту шляхом створення політизованої квазікомісії правди не може бути достатньо.

Досить ілюстративним є досвід Чилі в контексті запровадження заходів з встановлення істини про обставини численних правопорушень як елемент концепції перехідного правосуддя. З метою забезпечення права чилійського суспільства на правду про злочинні діяння за часів правління Піночета, урядом було створено Національну комісію правди та примирення, що мала повноваження на розслідування зникнень після незаконних арештів, викрадень та посягань на життя осіб з політичних мотивів, а також розслідування катувань, що призвели до смерті (при цьому, злочини катування щодо осіб, яким вдалося вижити, не покривалися діяльністю комісії, за що дана інституція зазнала чималої критики аж до моменту створення в 2003 році окремої комісії для розслідування злочинів щодо даної категорії осіб). Заслуговує уваги також і склад новоствореної комісії, до якої увійшло вісім членів, з яких половина була прихильниками Піночета та його режиму, а інша половина складала опозицію диктаторському режиму [73, с. 47]. Оскільки в основі створення комісії було

прагнення встановлення історичної істини про обставини вчинення правопорушень, а також надія на примирення суспільства, комбінування двох протилежних таборів в межах однієї інституції видається багато в чому символічним.

За дев'ять місяців роботи, комісії вдалося зібрати свідчення 3 550 родичів жертв зникнень та вбивств, детально документуючи кожен окрему ситуацію щодо зникнення [50, с. 86], вдаючись до індивідуалізації справ жертв з метою всебічного розкриття правди щодо обставин зникнення чи вбивства [73, с. 48]. Результатом довготривалої роботи зі збору інформації про обставини вчинення правопорушень став звіт комісії, в якому були описані всі подробиці злочинного режиму Піночета, а 95% всіх задокументованих злочинів були визнані такими, що вчиненні за сприянням державних органів, що функціонували під егідою режиму диктатури [73, с. 48].

Одразу після опублікування звіту, Президент Чилі виступив з промовою до народу, в якій зазначав, що *«треба дивитися в майбутнє, яке об'єднає народ, а не в минуле, яке тільки розділить нас»* [50, с. 86]. Таким чином, вживаючи заходів до встановлення істини, правитель переслідував мету возз'єднання суспільства шляхом намагань відновити довіру людей до системи та демонструючи свої благі наміри у відкритті правди про обставини вчинення злочинів за часи диктаторського режиму. Цілком ймовірно, що опублікований звіт міг би дійсно сприяти утвердженню миру в чилійському суспільстві, якби не висловлені заперечення збройних сил та Верховного Суду, які відмовилися сприймати звіт комісії правди, мотивуючи це тим, що даний звіт не враховує історичний та політичний контекст подій, а відтак є тільки викривленим та однобоким сприйняттям реальності чилійського суспільства за роки воєнної диктатури. В свою чергу, Повітряні сили Чилі заявили, що опублікований звіт — це найбільша перепона на шляху до примирення суспільства, оскільки він тільки поглиблює ворожнечу між різними верствами суспільства і відкриває «непотрібні» деталі минулого, про яке слід просто забути [50, с. 86; 73, с. 48–49]. Висловлені діаметрально протилежні позиції різних державних інституцій

багато в чому вплинули на долю звіту комісії і на його роль у примиренні чилійського народу. В результаті, близько 68% населення висловили думку, що попри загальне позитивне враження про створення комісії, ефекту встановлення миру та повернення довіри так і не було досягнуто [77].

Тим не менш, позитивним аспектом функціонування Національної комісії з встановлення правди та примирення в Чилі можна вважати видані рекомендації щодо сплати справедливих репарацій для жертв правопорушень, які в подальшому були закладені в основу урядових програм з відшкодувань [50, с. 86].

Аналізуючи досвід Чилі щодо впровадження заходів зі встановлення правди, можемо зробити висновок про те, як сильно відсутність внутрішньої державної єдності та спільного бачення щодо реалізації елементів перехідного правосуддя впливає на процес примирення населення і як благі наміри щодо відкриття народу істини про обставини минулого стають наріжним каменем для побудови майбутнього на демократичних засадах. На думку автора цього дослідження, реакція суспільства, що переживає перехідний період, багато в чому є своєрідним «лакмусовим папірцем» для оцінки дій уряду щодо впровадження ініціатив перехідного правосуддя: якщо уряд декларує намір, а в результаті власними діями підриває довіру до запроваджених ініціатив, громадянське суспільство всіляко даватиме знати, що такі заходи жодним чином не впливають на відновлення довіри та примирення, а лише сприяють подальшому розколу суспільства та поглибленню кризи.

Одним з найуспішніших прикладів в історії впровадження державами заходів з встановлення правди як елемента перехідного правосуддя вважається ПАР, уряд якої вдався до запровадження в 1995 Комісії правди й примирення з найширшим спектром повноважень з усіх, що впроваджувалися державами, що переживали перехідний період [73, с. 27].

До компетенції комісії входило гарантування амністій на основі звернень злочинців в обмін на щире зізнання про обставини вчинення правопорушень та визнання власної провини, здійснення обшуків приміщень та збір доказів з

можливістю використання приводу свідків, запровадження програм з захисту свідків і розробка рекомендацій щодо виплати відшкодувань жертвам та їх родинам [73, с. 27; 1, с. 7]. В межах комісії функціонувало три взаємопов'язаних комітети, а саме 1) Комітет з порушень прав людини, що був відповідальний за збір показань жертв та свідків, а також документацію вчинених правопорушень, 2) Комітет з амністій, що займався аналізом індивідуальних звернень від злочинців та приймав рішення про доцільність гарантування амністії, а також 3) Комітет з відшкодувань та примирення, що був уповноважений на розробку рекомендацій для впровадження репараційних програм для жертв та їх рідних [73, с. 28].

Заслуговує на увагу також і підхід до формування складу комісії. На відміну від проаналізованих вище комісій Латинської Америки, Комісія правди й примирення в ПАР передбачала відбір незалежної панелі комісіонерів, що задовольняли вимоги *«неупередженості та відсутності приналежності до політичної сфери»* [78, с. 18–19]. Цікавим є факт, що близько трьох сотень людей виявило бажання приєднатися до діяльності комісії, з яких п'ятдесят осіб було відібрано для публічних інтерв'ю, за чим уважно спостерігала преса, а після цього двадцять п'ять осіб отримали можливість взяти участь в фінальному відборі, що проводився самим Президентом Нельсоном Манделою. Врешті, сімнадцять осіб увійшло до складу комісії, при чому до уваги брався географічний, гендерний, расовий та політичний баланс [78, с. 18–19; 79, с. 71].

Досить вагомим свідченням ефективності комісії правди є кількість задокументованих свідчень жертв, що сягнуло двадцяти двох тисяч. Окрім цього, близько двох тисяч осіб мали змогу давати свідчення під час публічних слухань [58; 78, с. 11], що мало позитивний вплив на рівень довіри населення до діяльності комісії та її місії зі встановлення істинності фактів про обставини вчинення злочинів. В ході підготовки звіту, комісія також організовувала спеціальні слухання, присвячені питанню причетності ключових державних інституцій (таких як, наприклад, збройних сил, пенітенціарної служби, ЗМІ, органів охорони здоров'я) до вчинення злочину апартеїду [73, с. 28]. Власне,

результатом аналізу комісії правди було визнання ПАР та державних підрозділів безпеки основними винуватцями вчинених правопорушень [79, с. 72].

Комісію правди та примирення ПАР цілком обґрунтовано вважають одним з найуспішніших прикладів інституцій з встановлення істини в рамках концепції перехідного правосуддя, зокрема, з таких причин. В першу чергу, комісія була наділена інноваційними повноваженнями з надання амністій за вчинення злочинів з політичних мотивів, за умови повного розкриття інформації про обставини вчинення злочинів та щире каяття [73, с. 29]. Окрім цього, значною перевагою Комісії з правди та примирення ПАР можна вважати безпосередню участь жертв в засіданнях, під час яких злочинці зізнавалися у вчинених злочинах та визнавали свою вину, це давало змогу жертвам переконатися в тому, що винні дійсно усвідомлюють вчинене, понесуть відповідальність і що подібного роду правопорушення не повторяться в майбутньому. Більше того, деякі жертви навіть вступали в прямий контакт зі злочинцями, намагаючись встановити діалог та закласти засади для примирення. Позитивним аспектом функціонування комісії є і збереження гендерного, расового та географічного балансу, як серед комісіонерів, так і серед жертв та свідків, що давали показання [78, с. 11, 17].

Серед іншого, Комісія правди та примирення ПАР вирізнялася й широкими повноваженнями щодо здійснення приводу свідків для надання інформації та щодо обшуку приміщень, що сприяло проведенню детального та комплексного розслідування та здійснення допиту свідків, які володіли необхідною інформацією, але всіляко намагалися уникнути від її розкриття, чи то через страх, чи то через власну участь у вчиненні злочинів. Ще однією визначною характеристикою запровадженої в ПАР інституції було розкриття імен винуватців і, зокрема, тих, кому було оголошено амністію. Цей крок мав особливе значення для жертв, які врешті отримали змогу дізнатися правду про тих, хто вчиняв злочини та про застосування справедливого покарання щодо таких осіб [72, с. 1430, 1433].

Серед негативних аспектів діяльності комісії можна виокремити те, що далеко не у всіх випадках її члени користувалися наданими повноваженнями щодо приводу свідків та примушення їх до дачі показань, особливо коли це стосувалося осіб чи інституцій, що мали відношення до збройних сил чи сектору безпеки, які власне були дотичні до вчинення злочину апартеїду, а дехто навіть був безпосереднім злочинцем. Окрім цього, запроваджена система амністій багато в чому йшла в розріз з уявленням громадянського суспільства про примирення та справедливість, яка для жертв полягала в притягненні винних до відповідальності та призначенні належного покарання [73, с. 28].

Таким чином, зваживши всі переваги на недоліки Комісії правди та примирення ПАР, можемо підсумувати, що запроваджений механізм є багато в чому унікальним та, як свідчить практика, достатньо ефективним. Велика кількість зібраних свідчень, запроваджена система захисту жертв, надані рекомендації щодо впровадження репарацій – це далеко не вичерпний перелік тих позитивних зрушень, які відбулися в південноафриканському суспільстві після довгих років страждань від численних злочинів. Активна позиція суспільства, реалізований намір влади сприяти примиренню, а також надання широкого мандату новоствореному органу з встановлення істини сприяли зрушенню з мертвої точки та заклали фундамент для подальшого возз'єднання в суспільстві.

Ілюстративним прикладом політизації діяльності інституцій зі встановлення правди про обставини вчинення воєнних злочинів та злочину геноциду є ініціативи, що були запроваджені в Боснії і Герцеговині. Аналіз запроваджених заходів слід розпочати з того, що в Боснії і Герцеговині були намагання запровадити як офіційні, так і неофіційні комісії з встановлення правди, жодна з яких не стала ефективним та дієвим заходом для забезпечення права суспільства на знання правди про події минулого [69, с. 22–23].

Національна комісія з правди та примирення так і не була створена в Боснії і Герцеговині попри декілька невдалих спроб щодо її запровадження, які, як правило, були реалізовані з ініціативи міжнародних організацій та донорів, які

намагалися скопіювати вже існуючі моделі запроваджених у світі комісій правди без врахування суто національного контексту та пануючих у суспільстві настроїв. Окрім цього, запропоновані в 1997, 2001 та 2005 роках проекти щодо створення комісії правди жодним чином не базувалися на консультаціях з суспільством, передбачали абсолютно незрозумілий механізм відбору членів комісії та її мандат, не запроваджували системи публічних слухань, що повною мірою ізолювало народ від участі в процесі встановлення істини, а відтак і дедалі більше підривало довіру до влади та можливостей примирення [6, с. 57; 69, с. 22–23].

Були також сформульовані й ініціативи з запровадження локальних комісій правди, зокрема, в Сараєво, Біжельжіні та Сребрениці. Серед трьох перелічених інституцій позитивні аспекти можна знайти лише у функціонуванні комісії з розслідування злочинів у Сребрениці, оскільки дві інші комісії навіть не видали звітів щодо своєї діяльності, а жертви не мали публічного доступу до результатів встановлення істинних обставин правопорушень [80, с. 14, 71]. Комісія ж у Сребрениці мала тимчасовий характер і спромоглася сформулювати історичні висновки про недавні події злочинного минулого, встановивши факти вбивств, зникнень людей та всіх інших подій, що призвели до вчинення злочину геноциду в Сребрениці. Тим не менш, робота даної комісії була надмірно заполітизована і суспільство не мало довіри до такої інституції, а відтак вплив на примирення всередині суспільства був мізерним [80, с. 77; 6, с. 57–58].

Що стосується неофіційних (недержавних) ініціатив з впровадження заходів з встановлення правди, то вони, як правило, започатковувалися завдяки активній діяльності неурядових організацій та активістів серед громадянського суспільства. Здебільшого такі заходи з встановлення істини про обставини вчинених правопорушень передбачали створення різного роду баз даних з інформацією про вчинені злочини, кількість жертв та інші важливі деталі, проте такі бази даних в більшості не були публічними та були досить обмеженими в обсязі інформації, яку активістам вдалося здобути. Окрім цього, запровадженням

неурядовими організаціями заходам не вистачало системності та розуміння власної діяльності, оскільки дуже часто їх активності мали одноразовий характер і точкове усвідомлення обсягу фактів, які підлягають встановленню, а окрім цього спостерігалася проблема з тим, що активісти концентрували увагу тільки на якійсь конкретній етнічній групі, а відтак не намагалися відтворити правду про обставини вчинення злочинів в комплексному вимірі [80, с. 81].

Однією з найкращих неофіційних ініціатив з пошуку правди вважається Науково-документальний центр – неурядова організація, що базувалася в Сараєво та займалася формуванням бази даних, що містила в собі близько ста тисяч імен жертв конфлікту в Боснії і Герцеговині, інформацію про які члени організації збирали на кладовищах, в муніципальних записах та лікарняних звітах. Розроблений звіт Науково-документального центру також містив інформацію про обставини та причини смертей, місцезнаходження жертв, а також інформацію про потенційних винуватців у вчиненні цих злочинів. Здійснюючи свою діяльність, активісти центру намагалися не допустити маніпулювання цифрами щодо реальної кількості жертв конфлікту з боку уряду, щоб донести до загалу задокументовану правду в її істинному вигляді [69, с. 23].

Таким чином, підсумовуючи здійснений аналіз впроваджених в Боснії і Герцеговині заходів з встановлення правди на предмет їх успішності, можна вивести цілком логічний алгоритм, що пояснює невдачі таких ініціатив: заходи, створення та механізм яких диктувалися міжнародною спільнотою, не передбачали достатнього рівня відповідальності Боснії і Герцеговини як держави, в якій були вчинені численні злочини, а заходи, що були ініційовані владними структурами, абсолютно ігнорували потреби суспільства, а відтак не змогли заручитися його підтримкою [6, с. 59]. Таким чином, можемо стверджувати, що відсутність консультацій з суспільством, надмірне намагання перекласти відповідальність на міжнародні інституції для наведення порядку у власній країні – це ті перепони, які поставили хрест як на відновленні довіри суспільства до влади, так і на примиренні всередині країни в найближчому майбутньому.

Серед інших визначних ініціатив з встановлення правди та донесення її до суспільства можна вважати діяльність комісії правди в Гватемалі, члени якої збирали свідчення осіб протягом п'яти місяців і самостійно вирушали в ізольовані, далеко віддалені регіони Гватемали, щоб дістатися до тих громад, які навіть не знали про існування мирової угоди та припинення громадянської війни, сприймаючи комісіонерів як членів воєнізованих угруповань. Метою такої діяльності було донесення правди про обставини вчинених правопорушень до всіх громадян Гватемали, щоб реалізувати їх право на правду та сприяти примиренню в найближчому майбутньому [73, с. 33].

Наостанок, побіжно проаналізуємо також і діяльність комісії правди в Перу, персонал якої налічував більше 500 осіб, що були рівноцінно розподілені за регіональними офісами та проводили розслідування на місцях. Заслужує на увагу також і той факт, що комісії вдалося вступити в колаборацію з Міжнародним комітетом Червоного Хреста та цілим рядом неурядових громадських організацій, з метою об'єднання зусиль для пошуку зниклих осіб чи їх родин. Комісії вдалося зібрати 17 тисяч свідчень, з яких переважна кількість була зібрана від осіб, що перебували у в'язницях. Окрім цього, комісією було розроблено базу даних для здійснення ефективного аналізу наданої інформації, окреслення характерних ознак вчинених правопорушень, підведення підсумків щодо статистики щодо зниклих та вбитих осіб, що дало змогу представити суспільству повноцінну та комплексну інформацію про обставини вчинення правопорушень та про реальну кількість жертв [73, с. 36–37].

Отже, на основі проаналізованого досвіду різних країн, що вдалися до імплементації найбільш ілюстративних заходів з встановлення правди в ході реалізації концепції перехідного правосуддя, можемо сформулювати рекомендації для впровадження ефективних заходів в Україні, що мають лягти в основу ефективної інституції, що має на меті забезпечення права суспільства знати правду про обставини вчинення правопорушень для подальшого примирення та лінійного руху в демократичному векторі, а саме:

- 1) врахування контекстуальних особливостей перехідного періоду в Україні в ході розробки проекту щодо функціонування інституції з встановлення правди та визначення її компетенції;
- 2) проведення попереднього консультування з українським суспільством, що переживає перехідний період задля усвідомлення його потреб, визначення функцій новоствореного органу, основних векторів його діяльності, тощо;
- 3) дотримання гендерного, географічного, етнічного балансу у відборі як членів комісії (чи іншої інституції, що має функції зі встановлення істини), так і жертв чи то свідків, які надають показання;
- 4) забезпечення достатньою ресурсною базою (це стосується належного рівня фінансування, устаткування, наявності кваліфікованих кадрів для провадження діяльності відповідної інституції);
- 5) надання публічного доступу громадськості до результатів провадження діяльності зі встановлення істини про обставини правопорушень, а також залучення суспільства до відкритих слухань, під час яких відбувається збір та оцінка інформації [81, с. 13, 15, 19];
- 6) запобігання політизації органу зі встановлення правди, забезпечення його незалежності та безсторонності;
- 7) уникнення ситуацій, коли внутрішня неузгодженість владних структур впливає на роботу органу зі встановлення істини про обставини правопорушень та підриває довіру суспільства.

2.4. Впровадження інституційних реформ в рамках концепції перехідного правосуддя

Успішне впровадження концепції перехідного правосуддя в постконфліктних суспільствах є, як правило, неможливим за відсутності

проведення концептуальних та ґрунтовних реформ серед інституцій (зокрема, владних), що мали безпосереднє відношення до вчинення широкомасштабних порушень прав людини на відповідних територіях або допустили їх вчинення через власну недбалість та недолугість системи. Вважаємо доцільним проаналізувати найбільш ілюстративний національний досвід зарубіжних країн щодо впровадження інституційних реформ в постконфліктних суспільствах, щоб оцінити їх ефективність та вплив на успішне здійснення «транзиту» до примирення та демократичного врядування.

Розпочнемо аналіз інституційних реформ з досвіду Індонезії та спроби уряду здійснити перезапуск системи безпеки. З метою поновлення миру та недопущення повторення жорстоких злочинів у майбутньому, в 1998 році індонезійський уряд розробив так звану «Нову парадигму», яка передбачала повне відділення поліції від збройних сил в окремий орган, вживши також серйозних заходів до зменшення ролі військових сил в політиці, зокрема, шляхом позбавлення військових автоматичних місць в парламенті та часткового делегування належних раніше військовим функцій цивільним органам влади. Таким чином уряд Індонезії намагався позбутися тісного зв'язку між воєнними силами, що були дотичними до режиму репресій, та механізмом прийняття політичних рішень, що великою мірою впливали на суспільне життя [55, с. 72; 56, с. 5; 57, с. 4–5].

На жаль, «Нова парадигма» не передбачала ні можливості громадського нагляду за діяльністю військових в постконфліктній Індонезії, ні механізму перевірок, в результаті чого особи зі складу системи безпеки, що були причетні до вчинених правопорушень, не лише продовжували займати свої позиції, але й отримували підвищення і надбавки за свою діяльність [56, с. 5; 57, с. 8]. Нерідкими були і такі випадки, коли особи були офіційно винними у вчиненні певних злочинів на території Індонезії, але в той самий час продовжували працювати в структурах сектору безпеки. Більше того, великий відсоток представників поліції, що патрулювали райони різних міст країни, так само були колишніми злочинцями та прихильниками недемократичного режиму, що

відчутно підривало довіру цивільного населення до такого державного органу, так само як і суттєво уповільнювало процес досягнення примирення в суспільстві. Окрім цього, варто відзначити, що перебування колишніх злочинців при владі було яскравим свідченням процвітання безкарності в країні і відсутності досягнення справедливості [55, с. 77].

Досягненням інституційних реформ в Індонезії можна вважати запровадження тренінгів у військових школах та для представників сектору безпеки, що були присвячені тематиці захисту прав людини та основам міжнародного гуманітарного права. Окрім цього, органи поліції проходили інструктаж щодо важливості кооперації з цивільним населенням в ході здійснення ними службової діяльності, що було спрямовано на зміцнення довіри населення до колишніх прихильників злочинного режиму [55, с. 79–80]. Можна цілком впевнено стверджувати, що ідея повернення віри населення в поліцію в постконфліктній Індонезії так і не зазнала успіху на фоні процвітання безкарності, відсутності належних інструментів нагляду за діяльністю реформованих злочинних структур, а також того факту, що колишні злочинці залишилися при владі, намагаючись побудувати нове майбутнє старими засобами.

Отже, досвід Індонезії – це демонстрація непослідовності та несистемності, що відобразилися на якості запроваджених реформ. Розуміючи проблему того, що армія мала надмірний вплив на політичні рішення і мала безпосередній зв'язок з вчиненими в країні численними злочинами, уряд так і не спромігся на рішучі кроки у вигляді відсторонення колишніх злочинців від посад, повної заміни персонального складу та притягнення винних до відповідальності. Натомість були проведені поверхневі зміни у структурній формі сектору безпеки без фактичної зміни його змістовного наповнення, результатом чого став провал інституційної реформи в ході реалізації концепції перехідного правосуддя.

Ілюстративним прикладом впровадження інституційних реформ в рамках концепції перехідного правосуддя є ПАР, в якій більшість рішень щодо змін в

країні після епохи апартеїду приймалися через призму бажання уряду досягнути суспільного примирення будь-якою ціною. Інституційні реформи в ПАР розпочалися з прийняття Тимчасової Конституції в 1993 році (згодом була замінена постійною Конституцією від 1996 року), в якій було виділено окремий розділ, присвячений фундаментальним правам людини та, зокрема, в ньому було закріплено право на рівність та недискримінацію, а також економічні, соціальні та культурні права. Окрім цього, документом передбачалося створення Конституційного Суду для захисту закріплених в Тимчасовій Конституції прав та свобод [82, с. 48].

Значна увага в ПАР також була приділена трансформації сектору безпеки, в результаті чого велика кількість ресурсу була виділена на реформу армії та поліції, персональний склад яких в домінуючій кількості був представлений білошкірими працівниками, що було характерною ознакою ери апартеїду. Уряд ПАР спромігся інкорпорувати різні збройні угруповання, що були створені за часи сорокалітнього протистояння, в структуру сектору безпеки та вжити широкомасштабних заходів з реалізації програми «позитивних дій» забезпечення расової рівності та своєрідної диверсифікації в органах безпеки шляхом поповнення складу з дотриманням расового балансу та просування за посадами тих осіб, що зазнавали утисків за часи апартеїду. В ході запровадження такої структурної інституційної реформи було також вжито просвітницьких заходів серед персонального складу сектору безпеки, а саме проведено тренінги щодо дотримання прав людини, форуми за участі поліції та цивільного населення, впроваджено механізми парламентського нагляду за діяльністю сектору безпеки, було створено окремі слідчі підрозділи для розгляду різних справ щодо зловживань повноваженнями поліції, в той час як деякі інші підрозділи були повністю розформовані [59, с. 22–23].

Попри зміни в структурі органів безпеки та спрямування зусиль на досягнення расового балансу в їх складі, великим недоліком впроваджених в ПАР інституційних реформ була відсутність запровадження механізмів перевірок та люстрації серед особового складу цих органів, що були причетні до

вчинення масових порушень прав людини за часів політики апартеїду. Відсутність механізму перевірок органів влади в ПАР з подальшим звільненням недоброчесних осіб та колишніх злочинців – це не випадковість, а конституційна гарантія, що існує в силу запровадженої системи амністій, які розглядалися урядом ПАР як єдиний належний інструмент для спасіння нації та досягнення примирення в країні. Амністія гарантувала колишнім злочинцям прощення та повне звільнення від відповідальності, а відтак звільнення таких осіб з їх посад вважалося б продовжуванням переслідування проти них. Таким чином, особи, винні у вчиненні масових порушень прав людини, продовжували займати свої керівні посади, отримувати премії та підвищення, а окрім цього і продовжувати лінію поведінки за часів апартеїду, не нехтуючи практиками тортур, хоч вже і не на базі політичних поглядів [59, с. 23].

Явні заперечення проти впровадження механізму перевірок та люстрації можна знайти й у звіті Комісії ПАР з правди та примирення від 1998 року, в якому було вказано, що комісія не рекомендує вводити в країні механізм люстрацій, оскільки цей захід розглядався як значний ризик для захисту прав населення ПАР та потенційний каталізатор подальших збройних протистоянь в країні. Як можна зрозуміти, такий підхід базувався на уявленні уряду ПАР про баланс в суспільстві та передумови для його збереження. Значно легше було відмовитися від докорінного реформування публічних органів, причетних до вчинення масових правопорушень, ніж здійснити спробу повного перезапуску системи з неочевидними наслідками для країни [83, с. 150–151].

Отже, аналізуючи досвід впроваджених інституційних реформ в ПАР, можемо підсумувати, що урядом було вжито заходів до структурної трансформації органів сектору безпеки з дотриманням принципу рівності та недискримінації, а також впроваджено ряд освітніх заходів, але в той самий час реформи навряд можна вважати ефективними та завершеними за відсутності механізмів перевірок та люстрації, що фактично є порушенням принципу справедливості в очах жертв, оскільки їх кривдники продовжували займати свої посади в апараті влади та секторі безпеки попри той факт, що ними було вчинено

численні злочини, відповідальність за які так і не настала. Окрім цього, такий підхід великою мірою підриває гарантії неповторення, бо існує великий ризик, що колишні злочинці при владі продовжать вчиняти подібні дії і в майбутньому, що, власне, і продемонстрував досвід ПАР.

Вважаємо доцільним також розглянути досвід впровадження інституційних реформ в Боснії і Герцеговині, що мали на меті подолання наслідків порушень прав людини в період 1992-1995 років. Впроваджені урядом Боснії і Герцеговини заходи мали декілька основних напрямків, одним з яких було забезпечення проведення перевірок та сертифікацій серед публічних органів, що були пов'язані з вчиненням масових правопорушень.

Перш за все, уряд країни вдався до процесу перевірок органів поліції та їх подальшої сертифікації. В часи збройного конфлікту в 90х роках, поліцейські, серед іншого, виконували роль солдатів на передовій під час проведення «етнічних чисток», таким чином безпосередньо докладаючи зусиль до вчинення злочинів і при цьому не несучи відповідальності за вчинене. В результаті поліція розглядалася цивільним населенням не як орган, що стоїть на захисті інтересів суспільства, а як частина злочинного апарату, що, відповідно, підривало довіру до сектору безпеки. Окрім цього, статистика свідчить, що на кінець війни сумарна кількість поліцейських в Боснії і Герцеговині зводилася до десятків тисяч, що значно перевищувало їх кількість на початку війни і точно не відповідало реальним потребам в кількості представників поліції в демократичній державі [61, с. 12]. Явною проблемою було і те, що поліцію вважали неефективною, а відтак потребувався механізм «очищення» цього органу [6, с. 66].

Для реалізації механізму перевірок та сертифікації поліції було створено Відділ місцевого реєстру поліції при Офісі з прав людини. Цей відділ складався з п'ятдесяти членів, до складу яких входили і міжнародні поліцейські, і місцеві юристи та члени адміністрації, і представники ООН та МКТЮ. Процес перевірки складався з трьох основних етапів: 1) обов'язкова реєстрація, 2) попередня перевірка («скрінінг») та 3) сертифікація, що полягала у з'ясуванні деталей про

минуле осіб, про результати їх роботи та наявність підстав для надання авторизації на подальше несення служби. При цьому, ті особи, що не пройшли сертифікацію, були назавжди позбавлені права обіймати посади в правоохоронних органах і оскаржити рішення щодо відмови в сертифікації можна було тільки внутрішньо і без можливості публічних слухань [61, с. 12–13]. Таким чином, в період між 1999 та 2002 роками було проведено перевірку 23 751 поліцейських, з яких сертифіковано і допущено до подальшої публічної служби 15 786 поліцейських [84].

Запроваджена система перевірок зазнала неабиякої критики від суспільства, оскільки згодом виявилось, що велика кількість поліцейських, що пройшли сертифікацію, виявилися злочинцями, яким пізніше було висунуте обвинувачення. Відповідно, це значною мірою підірвало довіру населення до запровадженого механізму та згубно вплинуло на процес примирення в суспільстві [6, с. 66]. Окрім цього, сам процес сертифікації вважався дуже повільним та закритим від населення, що створювало сумніви щодо ефективності реалізованих заходів в майбутньому [61, с. 13].

Ще одним вектором інституційних реформ був процес перепризначення суддів та прокурорів, оскільки колишні працівники цих секторів були причетні до вчинення масових правопорушень та втратили авторитет в очах населення. В 2001 році Незалежна судова комісія розробила нову концепцію для реформи, зробивши акцент на потребі зменшення кількості суддів, забезпечення етнічної диверсифікації у складі суддів та загальному підвищенні рівня компетенції та доброчесності представників судової влади. На виконання цієї концепції було створено Вищу судову та прокурорську раду, постійний орган, до складу якого увійшли обрані та призначені члени юридичної та, зокрема, судової професії, а також міжнародні члени, що мали виконувати свої функції до закінчення перехідного періоду. До повноважень ради входило призначення, переміщення, навчання та звільнення суддів і прокурорів. Для проходження перевірки та підтвердження можливості займати посаду судді чи прокурора, особа подавала відомості про свою діяльність, а також відповіді на питання, що стосувалися

воєнного періоду та потенційного зв'язку таких осіб з вчиненням масових злочинів [61, с. 13–14]. В результаті діяльності комісії більше тисячі позицій, що раніше обіймали недоброчесні судді та прокурори, опинилися вакантними та підлягали заповненню на конкурсній основі [84].

Таким чином, проаналізувавши досвід Боснії і Герцеговини з впровадження інституційних реформ, можемо зробити висновок, що уряд країни вдався до необхідних структурних трансформацій серед органів поліції, судочинства та прокуратури, залучивши до цього процесу міжнародних спостерігачів і створивши навіть окремі органи для реалізації механізму перевірок та сертифікації. У той же час слід відзначити, що інституційні реформи в запровадженому вигляді *a priori* не могли вінчатися успіхом, оскільки механізм містив суттєві недоліки, що призвели до того, що навіть ті особи, що пройшли сертифікацію, виявилися злочинцями, але компетентні органи перевірок цього не помітили. Результатом стала втрата довіри населення до влади і до ефективності запроваджених реформ в контексті імплементації концепції перехідного правосуддя.

Наостанок, проаналізуємо також і досвід впровадження інституційних трансформацій в Аргентині, що були здебільшого зосереджені на реформі збройних сил та сектору безпеки. Першочерговим завданням в ході трансформації збройних сил було віднесення їх до підпорядкування цивільному керівництву у зв'язку з тим, що протягом тривалого часу воєнної диктатури збройні сили мали значний вплив на процес прийняття політичних рішень в Аргентині, а відтак виникла необхідність в обмеженні прерогатив даної категорії та важелів впливу. Таким чином, до функцій збройних сил було віднесено виключно забезпечення національної безпеки, що сприяло повному відмежуванню від можливостей мілітаризації сектору внутрішньої безпеки, яким також свого часу опікувалися збройні сили. В свою чергу, прийнятий Закон про внутрішню безпеку визначав правові та функціональні основи для діяльності поліції в сфері захисту «свобод, життя, майна громадян та їх прав та гарантій», а також у сфері забезпечення внутрішньої безпеки. Таким чином, уряд Аргентини

вжив заходів до розмежування збройних сил та поліції, щоб не допустити повторення вчинення злочинів за часи воєнної диктатури, але на практиці ця реформа зазнала великого спротиву з боку збройних сил, які не могли прийняти факт скорочення їх привілеїв, а тому продовжували здійснювати вплив в політичному полі [50, с. 68–69].

В той же час, в Аргентині не було запроваджено механізму перевірок та люстрацій персонального складу збройних сил та поліції, які були прихильниками режиму диктатури та сприяли вчиненню злочинів. Урядом не було вжито жодних заходів щодо перегляду профайлів працівників, не було проаналізовано їх зв'язок зі вчиненими правопорушеннями та режимом державного терору, а відтак і не було проведено оновлення складу збройних сил та поліції, що значною мірою вплинуло на процес повернення довіри населення до влади. Оскільки злочинці та прихильники диктатури залишилися в секторі публічної служби, віра населення в те, що інституційні реформи сприятимуть завершенню транзиту, була мізерною. Проте, правозахисні організації знайшли альтернативу формальним заходам перевірок у вигляді механізму заперечень (*impuñación*), які висувалися громадянським суспільством в ході розгляду питань щодо обрання на посади публічної служби або підвищення по службі тих осіб, що вже займали посади в публічному секторі. Якщо певні особи видавалися представникам від населення не гідними своєї посади або якщо кандидати мали злочинне минуле, суспільство висувало заперечення проти зайняття такими особами позицій. Таким чином забезпечувався доступ суспільства до прийняття важливих для держави рішень і сам процес видавався більш прозорим та відкритим. На практиці ж така участь цивільного населення та роль висунутих заперечень були мінімальними, а відтак ряди збройних сил та поліції поповнювалися недоброчесними прихильниками режиму воєнної диктатури [83, с. 41, 48].

Серед інших складових інституційних реформ в Аргентині можна виділити запровадження освітніх заходів та тренінгів в центрах набору персоналу для сектору безпеки, а також введення нових освітніх програм,

присвячених історії, правам людини та адміністративному праву. Позитивним зрушенням можна назвати і розробку політик з гендерної рівності, що сприяло тому, що більше число жінок отримало змогу працювати в секторі безпеки з дотриманням принципу рівності [50, с. 70].

Отже, досвід Аргентини свідчить про те, що інституційні реформи мають бути системними та дієвими, що передбачає створення ефективних механізмів недопущення зловживань владою та відсторонення прихильників колишнього режиму диктатури від прийняття політичних рішень, що несуть в собі ризик повернення до злочинних практик та доктрини терору. Відсутність належного громадського контролю за діяльністю публічного сектору, нехтування механізмами перевірок та люстрації, а також значний опір збройних сил запровадженню реформ сприяли тому, що процес завершення перехідного періоду значною мірою розтягнувся в часі і елементи перехідного правосуддя не були належним чином впроваджені.

Таким чином, на основі проаналізованого досвіду зарубіжних країн різних континентів та абсолютно різних контекстів, відзначивши «перемоги» та «поразки» запроваджених інституційних реформ, можемо сформулювати ряд рекомендацій, що в перспективі мають лягти в основу впроваджених реформ в Україні, а саме:

- 1) запровадження механізмів перевірок та люстрації персонального складу органів публічного сектору, що сприяли вчиненню правопорушень чи зробили таке вчинення можливим, в результаті чого всі винуватці мають бути назавжди відсторонені від державної служби та притягнені до відповідальності з призначенням відповідного покарання;
- 2) залучення міжнародних експертів до процесу розробки стратегії реформування органів публічного сектору з обов'язковим дотриманням міжнародних стандартів у сфері захисту прав людини;

- 3) забезпечення громадського контролю за процесом реформування органів публічної влади з дотриманням принципу відкритості та прозорості;
- 4) проведення тренінгів та різного роду освітніх заходів серед органів публічної влади (зокрема, сектору безпеки та збройних сил) присвячених питанням захисту прав людини та основам міжнародного гуманітарного права.

Висновки до Розділу 2

В цьому розділі нами було проаналізовано міжнародний досвід впровадження заходів перехідного правосуддя країнами з різних континентів, що перебували чи досі перебувають на перехідному етапі від панування масових порушень прав людини до примирення і встановлення засад демократичного врядування та панування верховенства права. Аналіз впровадження основних елементів перехідного правосуддя здебільшого базувався на ілюстративному досвіді Аргентини, Чилі, Колумбії, Індонезії, ПАР та Боснії і Герцеговини як найбільш релевантного та такого, що в перспективі може бути використаний в ході імплементації заходів перехідного правосуддя в Україні.

Так, нам вдалося дослідити практичні аспекти впровадження заходів притягнення винних до відповідальності, що в різних досліджуваних країнах варіювали від тенденції масового судового переслідування та призначення жорстких покарань до гарантування амністій, що часто закінчувалося пануванням безкарності. В результаті ми розробили рекомендації щодо впровадження належних заходів відповідальності злочинців в Україні, що здебільшого базуються на необхідності пріоритетного врахування інтересів суспільства та його потреб.

В контексті репараційних заходів ми також переконалися у важливості комбінування різних видів відшкодувань з дотриманням диверсифікованого підходу в залежності від різних категорій жертв. Ми дійшли висновку про

важливість поєднання як матеріальних, так і символічних та соціальних репарацій, що має бути враховано в ході імплементації відшкодувальних заходів в Україні.

Проаналізувавши ініціативи з встановлення правди про обставини правопорушень та донесення цієї інформації до суспільства, ми усвідомили важливість дотримання гендерного, географічного, етнічного балансу у відборі як членів комісій правди, так і жертв, які надають показання, а також необхідність забезпечення достатньою ресурсною базою та залучення громадянського суспільства до відкритих слухань, під час яких відбувається збір та оцінка інформації, що лежить в основі встановлення істини про обставини правопорушень.

Ми також дослідили міжнародний досвід з впровадження інституційних реформ, що включає в себе механізми перевірок та люстрації, створення та реструктурування існуючих інституцій, що були дотичні до вчинення масових правопорушень, а також просвітницькі заходи, спрямовані на недопущення повторення вчинення злочинів у майбутньому. На основі проаналізованого досвіду ми розробили рекомендації щодо впровадження належних інституційних реформ в Україні, наголосивши на необхідності проведення процедур перевірок та люстрації і залучення міжнародних експертів та наглядців до процесу впровадження інституційних реформ.

ВИСНОВКИ

За результатами дослідження теоретичних аспектів концепції перехідного правосуддя, а також міжнародного досвіду з урахуванням перспектив імплементації заходів концепції перехідного правосуддя в Україні, ми дійшли наступних висновків.

Еволюція поняття перехідного правосуддя є багатоетапною і позиції щодо формулювання поняття є досить суперечливими. Деякі вчені пов'язують концепцію перехідного правосуддя з періодами зміни політичних режимів, у той час як інші дослідники притримуються позиції щодо доцільності використання заходів перехідного правосуддя виключно в постконфліктних контекстах, в рамках яких відбувалися масові порушення прав людини. Вважаємо доцільним підтримати позицію другої категорії вчених, охарактеризувавши сферу застосування перехідного правосуддя до ситуацій серйозних порушень прав людини, що можуть відбуватися як внаслідок збройних конфліктів, так і внаслідок діяльності недемократичних режимів.

Окрім цього, на основі проаналізованих доктринальних дефініцій на предмет їх коректності та актуальності, нами було сформульоване авторське визначення, відповідно до якого перехідне правосуддя становить собою сукупність інструментів, процесів та механізмів, спрямованих на подолання наслідків зловживань правами людини в минулому в рамках різного роду збройних конфліктів та/або змін політичних режимів, супроводжуваних порушеннями прав людини, що полягають, зокрема, у притягненні до відповідальності винних у вчинених правопорушеннях, відшкодуванні шкоди (як моральної, так і матеріальної), встановленні правди про обставини, в яких були здійснені порушення прав людини, досягненні примирення та встановленні справедливості.

Також нам вдалося виокремити характерні ознаки перехідного правосуддя, до яких належать 1) тимчасовий характер, 2) застосування концепції до «постконфліктних» контекстів, супроводжуваних серйозними порушеннями

прав людини, 3) переслідування першочергової мети досягнення примирення в суспільстві та донесення правди про обставини вчинених злочинів, 4) спрямування на недопущення повторення вчинення систематичних порушень прав людини в суспільстві шляхом впровадження інституційних реформ та 5) забезпечення відшкодування жертвам конфлікту та їх родинам як необхідна передумова поступового руху до мирного майбутнього на демократичних засадах.

В ході дослідження нами було проаналізовано зміст та засади імплементації чотирьох основних елементів концепції перехідного правосуддя, а саме заходів з притягнення до відповідальності винних у вчиненні злочинів, засад відшкодування завданої шкоди жертвам конфлікту, впровадження ініціатив з встановлення правди про обставини вчинених правопорушень шляхом проведення комплексного та повноцінного розслідування, а також здійснення інституційних реформ у якості гарантії неповторення вчинення масових правопорушень в майбутньому. Окремо були досліджені і додаткові елементи концепції перехідного правосуддя – заходи з проведення національних консультацій, що передують впровадженню будь-якого роду механізмів перехідного правосуддя, а також ініціативи з вшанування пам'яті жертв.

На основі здійсненого аналізу ми дійшли висновку про важливість комбінування всіх зазначених елементів та їх послідовного впровадження в постконфліктному суспільстві, оскільки не існує єдиного «рецепту» перехідного правосуддя. В кожному окремому випадку має бути досліджений контекст конфлікту, його передумови, фактичні обставини, культурні та історичні чинники і, безумовно, інтереси та нагальні потреби суспільства.

Аналізуючи міжнародний досвід з впровадження заходів притягнення до відповідальності винних у вчиненні злочинів, ми дійшли висновку про важливість недопущення порушення обов'язку держави щодо розслідування, притягнення до відповідальності та покарання винних у вчиненні злочинів з мотивів «врятування нації», якщо такі заходи не відповідають інтересам постконфліктного суспільства, також переконалися, що впровадження

механізму амністії є можливим лише щодо конкретних категорій злочинів і виключно в обмін на повне розкриття злочинцем інформації про обставини вчинених правопорушень з щирим каяттям, а також вважаємо доцільним запровадження заходів з реінтеграції злочинців в суспільство з метою національного примирення та недопущення стигматизації. Всі зазначені результати аналізу лягли в основу розробки рекомендацій щодо імплементації заходів притягнення до відповідальності в Україні.

В ході дослідження міжнародного досвіду запровадження відшкодувальних заходів як елемента перехідного правосуддя ми переконалися у необхідності консультування з суспільством в ході розробки репараційних, у потребі комбінування заходів з матеріальної компенсації з символічними заходами відшкодування, зокрема, у формі публічних вибачень, визнання вини у вчиненні правопорушень, притягнення винних до відповідальності та впровадження заходів з вшанування пам'яті. Ми також пересвідчилися у важливості приділення уваги заходам соціального відшкодування та забезпеченні диверсифікованого підходу до впровадження репараційних заходів в залежності від категорії жертв. Найголовніше, ми усвідомили необхідність наявності політичної волі на впровадження та реалізацію відшкодувальних заходів для населення, що лежить в основі успішної імплементації заходів перехідного правосуддя та що є надзвичайно актуальним для України.

В контексті запровадження ініціатив зі встановлення правди (істини) про обставини вчинення правопорушень на основі міжнародного досвіду ми змогли оцінити позитивні та негативні здобутки впроваджених заходів на розробити рекомендації для імплементації належних заходів в Україні, в основі яких лежить врахування контекстуальних особливостей перехідного періоду в Україні в ході розробки проекту щодо функціонування інституції з встановлення правди та визначення її компетенції, проведення попереднього консультування з українським суспільством задля усвідомлення його потреб, визначення функцій новоствореного органу, основних векторів його діяльності, дотримання гендерного, географічного, етнічного балансу у відборі як членів комісії (чи

іншої інституції, що має функції зі встановлення істини), так і жертв чи то свідків, які надають показання, забезпечення достатньою ресурсною базою, надання публічного доступу громадськості до результатів провадження діяльності зі встановлення істини про обставини правопорушень, а також залучення суспільства до відкритих слухань, під час яких відбувається збір та оцінка інформації, забезпечення незалежності та безсторонності органу, до компетенції якого належить встановлення правди та донесення її до громадянського суспільства.

Досліджуючи міжнародний досвід впровадження інституційних реформ в рамках концепції перехідного правосуддя, ми пересвідчилися у важливості запровадження механізмів перевірок та люстрації персонального складу органів публічного сектору, що сприяли вчиненню правопорушень чи зробили таке вчинення можливим, в результаті чого всі винуватці мають бути назавжди відсторонені від державної служби та притягнені до відповідальності з призначенням відповідного покарання. Ми також переконалися у необхідності залучення міжнародних експертів до процесу розробки стратегії реформування органів публічного сектору та забезпеченні громадського контролю за процесом реформування органів публічної влади. Важливим аспектом також вважаємо проведення тренінгів та різного роду освітніх заходів серед органів публічної влади (зокрема, сектору безпеки та збройних сил) присвячених питанням захисту прав людини та основам міжнародного гуманітарного права.

Таким чином, проаналізувавши міжнародний досвід з впровадження ініціатив перехідного правосуддя та оцінивши всі здобутки та невдачі впроваджених заходів, ми дійшли висновку, що, безперечно, кожен перехідний етап в житті країни є особливим та унікальним, проте напрацьований практикою досвід є надзвичайно цінним для врахування тими країнами, які зараз знаходяться на етапі вибору належних заходів перехідного правосуддя та їх адаптації до національного контексту. Надзвичайно актуальним це є і для України, а відтак аналіз міжнародного досвіду може слугувати достатньою

базою для ефективної імплементації заходів перехідного правосуддя та досягнення миру в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- 1) Sandoval C. Transitional Justice: Key Concepts, Processes and Challenges. Briefing Paper. IDCR-BP-07/11. *Institute for Democracy & Conflict Resolution*, 2011. 13 p.
- 2) Plotnikov O. Defining transitional justice: scholarly debate and UN precision. *Lex portus*, 2017. № 1. P. 50–63. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/LP_2017_1_7 (accessed on 11 May 2021).
- 3) Elster J. Closing the Book: Transitional Justice in Historical Perspective. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. 312 p.
- 4) Binder C. Introduction to the Concept of Transitional Justice. *Transitional Justice – Experiences from Africa and the Western Balkans*. Vienna, 2013. p. 9–30.
- 5) Teitel R. G. Transitional Justice Genealogy. *Harvard Human Rights Journal*, 2003. Vol. 16. P. 69–94.
- 6) Базове дослідження із застосування правосуддя перехідного періоду в Україні: монографія / за заг. ред. А. П. Бущенко, М. М. Гнатовського. Київ: "ПУМЕС", 2017. 592 с.
- 7) Bell J. Understanding Transitional Justice and its Two Major Dilemmas. *Journal of Interdisciplinary Conflict Science*, 2015. 1(2). P. 1-15.
- 8) Haider H. Transitional justice: Topic guide. *GSDRC*. University of Birmingham, 2016. 34 p.
- 9) Rangelov I. Civil Society and Transitional Justice in the Balkans: Three Models of Interaction. Working Paper, SiT/WP/01/15. 16 p.
- 10) Roht-Arriaza N., Mariezcurrena J. eds. Transitional Justice in the Twenty-First Century: Beyond Truth versus Justice. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. 346 p.
- 11) Seibert-Fohr A. Transitional Justice in Post-Conflict Situations. *Max Planck Encyclopedia of Public International Law*. URL: <https://opil.ouplaw.com/view/10.1093/law:epil/9780199231690/law-9780199231690-e419> (accessed on 11 May 2021).

- 12) Arthur P. How Transitions Reshaped Human Rights: A Conceptual History of Transitional Justice. *Human Rights Quarterly*. Vol. 31. No. 2. 2009. P. 321–367.
- 13) The rule of law and transitional justice in conflict and post-conflict societies. *Report of the Secretary-General*. S/2004/616. 23 August 2004. 24 p.
- 14) Analytical study on human rights and transitional justice. *Annual Report of the United Nations High Commissioner for Human Rights and Reports of the Office of the High Commissioner and the Secretary-General*. No. A/HRC/12/18. 6 August 2009. 21 p.
- 15) Arbour L. Economic and social justice for societies in transition. *New York University Journal of International Law and Politics*. Vol. 40. No. 1. P. 27.
- 16) Report of the Special Rapporteur on the promotion of truth, justice, reparation and guarantees of non-recurrence. *Human Rights Council Twenty-first session*. A/HRC/21/46. 9 August 2012. 20 p.
- 17) Про державну політику перехідного періоду: проєкт Закону станом на 17.12.2020. URL: https://drive.google.com/drive/folders/1nLqkGEZehlgOgi7K_0dthhSr3F--1188 (дата звернення: 11.10.2021).
- 18) Аналіз Проєкту Закону України «Про державну політику перехідного періоду». 14 с. URL: https://zmina.ua/content/uploads/sites/2/2021/02/pozycziya-koalicziyi-zp-po-derzhpolityczy-perehidnogo-periodu_analiz.pdf (дата звернення: 11.10.2021).
- 19) Velásquez Rodríguez Case. *Inter-American Court of Human Rights*. Judgment. Series C. No. 4. 29 July 1988.
- 20) Der Leest K., Kolarova D., Mécréant L. A Guidance for Integrating Peacebuilding into Development. *Initiative for Peacebuilding*, 2010. 66 p.
- 21) What is Transitional Justice? Factsheet. *International Center for Transitional Justice*. URL: <https://www.ictj.org/sites/default/files/ICTJ-Global-Transitional-Justice-2009-English.pdf> (accessed on 12 May 2021).
- 22) United Nations Approach to Transitional Justice. *Guidance Note of the Secretary-General*. United Nations, 2010. 11 p.

- 23) Dulitzky A. Memory, an essential element of transitional justice. *Colombia after violent conflict*. No. 20. April 2014. URL: <http://www.icip-perlapau.cat/numero20/pdf-eng/Per-la-Pau-n20-tr-2.pdf> (accessed on 10 May 2021).
- 24) Question of the impunity of perpetrators of human rights violations (civil and political). *UN Sub-Commission on the Promotion and Protection of Human Rights*. E/CN.4/Sub.2/1997/20. 26 June 1997.
- 25) Olson L. Provoking the Dragon on the Patio - Matters of Transitional Justice: Penal Repression vs. Amnesties. *International Review of the Red Cross*. Vol. 88. No. 862. P. 275–294. URL: https://www.icrc.org/en/doc/assets/files/other/irrc_862_olson.pdf (accessed on 9 May 2021).
- 26) Rule of law tools for post-conflict states: Prosecution initiatives. *Office of the UN High Commissioner for Human Rights*. New York and Geneva: United Nations, 2006. 40 p.
- 27) Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts with Commentaries. *International Law Commission*. New York: United Nations, 2001.
- 28) Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. Організація Об'єднаних Націй, 16.12.1966 (ратифіковано 19.10.1973). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 10.05.2021).
- 29) Val-Garijo F. Reparations for Victims as a Key Element of Transitional Justice in the Middle East Occupied Territories: A Legal and Institutional Approach. *International Studies Journal*. No. 24. P. 39-62.
- 30) Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Рада Європи, 04.11.1950 (ратифіковано 17.07.1997). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 10.05.2021).
- 31) American Convention on Human Rights. *Organization of American States*. Pact of San Jose, Costa Rica, 22.11.1969 (as amended from time to time). URL: https://www.cartercenter.org/resources/pdfs/peace/democracy/des/amer_conv_human_rights.pdf (accessed on 9 May 2021).

32) Case Concerning Armed Activities on the Territory of the Congo (Democratic Republic of the Congo v. Uganda): Judgment of 19 December 2005. *I.C.J. Reports*, 2005.

33) Rule-of-Law Tools For Post-Conflict States: Reparations programmes. *Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights*. New York and Geneva: United Nations, 2008. 43 p. URL: <https://www.ohchr.org/Documents/Publications/reparationsProgrammes.pdf> (accessed on 11 May 2021).

34) Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law. *General Assembly Resolution 60/147 of 16 December 2005*. URL: <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/remedyandreparation.aspx> (accessed on 10 May 2021).

35) Wolfe S. Politics of Reparations and Apologies. *Springer Series in Transitional Justice*. Vol. 7. 368 p.

36) Promotion and Protection of Human Rights: Study on the right to the truth. *Report of the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights*. E/CN.4/2006/91. 8 February 2006. 24 p. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G06/106/56/PDF/G0610656.pdf?OpenElement> (accessed on 9 May 2021).

37) Mendez J. Lou Henkin, Transitional Justice, and the Prevention of Genocide. *Columbia Human Rights Law Review*. Vol. 38 (477). 2007. P. 477–485.

38) Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol 1). *Diplomatic Conference on the Reaffirmation and Development of International Humanitarian Law applicable in Armed Conflicts*. 8 June 1977 (entry into force: 7 December 1979). URL: <https://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/ProtocolI.aspx> (accessed on 10 May 2021).

39) Rule 117: Accounting for Missing Persons. *Customary International Humanitarian Law, International Committee of Red Cross*. Volume I. Cambridge University Press, 2005. 628 p.

40) Persons unaccounted for as a result of armed conflicts or internal violence in the Balkans. *Council of Europe, Parliamentary Assembly*. Resolution No. 1414 (2004). 23 November 2004. URL: <https://pace.coe.int/en/files/17287> (accessed on 10 May 2021).

41) Enforced disappearances. *Council of Europe, Parliamentary Assembly*. Resolution No. 1463 (2005). 3 October 2004. URL: <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17371&lang=en> (accessed on 10 May 2021).

42) Resolution on the problem of missing persons in Cyprus. *Official Journal of the European Communities*. No. C/42/10. 11 January 1983. URL: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/a3bb6de4-bb63-46fa-becb-7d28aea3d065/language-en> (accessed on 10 May 2021).

43) Myrna Mack Chang v. Guatemala. *Inter-American Court of Human Rights*. Judgment of 25 November 2003. URL: https://www.corteidh.or.cr/corteidh/docs/casos/articulos/seriec_101_ing.pdf (accessed on 10 May 2021).

44) Gready P. The era of transitional justice – the aftermath of the truth and reconciliation commission in South Africa and beyond. Routledge, 2011. 288 p.

45) Institutional reform. *International Centre for Transitional Justice*. URL: <https://www.ictj.org/our-work/transitional-justice-issues/institutional-reform> (accessed on 9 May 2021).

46) Rule-Of-Law Tools for Post-Conflict States – Vetting: an operational framework. *Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights*. New York and Geneva, 2006. 34 p. URL: <https://www.ohchr.org/Documents/Publications/RuleoflawVettingen.pdf> (accessed on 9 May 2021).

47) The rule of law and transitional justice in conflict and post-conflict societies. *Report of the Secretary-General*. S/2004/616. UN Security Council, 23 August 2004.

48) Argentina – Background: Thirty Thousand Gone, but “Never Again”. *International Centre for Transitional Justice*. URL: <https://www.ictj.org/our-work/regions-and-countries/argentina> (accessed on 9 May 2021).

49) Accountability in Argentina: 20 Years Later, Transitional Justice Maintains Momentum. *International Centre for Transitional Justice*. New York, 2005. 9 p. URL: <https://www.ictj.org/sites/default/files/ICTJ-Argentina-Accountability-Case-2005-English.pdf> (accessed on 10 May 2021).

50) Contribution of Truth, Justice, and Reparation Policies to Latin American Democracies. *Inter-American Institute of Human Rights*. San Jose, 2011. 257 p. URL: <https://www.iidh.ed.cr/IIDH/media/1584/contribucion-de-las-politicas-vjr-eng-2011.pdf> (accessed on 11 May 2021).

51) Columbia: Background: After Decades of Conflict, Cementing Peace and Securing Justice for Victims in Colombia. *International Centre for Transitional Justice*. URL: <https://www.ictj.org/our-work/regions-and-countries/colombia> (accessed on 9 May 2021).

52) Laplante L., Theidon K. Transitional Justice in Times of Conflict: Colombia's Ley de Justicia y Paz. *Michigan Journal of International Law*. Vol. 28 Issue 1. 2006. P. 49-108.

53) Collins C. Prosecuting Pinochet: Late Accountability in Chile and the Role of the 'Pinochet Case'. *Project on Human Rights, Global Justice & Democracy*. Working Paper No. 5. Spring 2009. 23 p. URL: https://www.gmu.edu/centers/global-studies/publications/hjd/hjd_wp_5.pdf (accessed on 10 May 2021).

54) Collins C. Post-Transitional Justice: Human Rights Trials in Chile and El-Salvador. Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 2010. 296 p.

55) Derailed: Transitional Justice in Indonesia Since the Fall of Soeharto. *A joint report by ICTJ and KontraS*. 2011. 110 p. URL: https://www.ictj.org/sites/default/files/ICTJ-Kontras-Indonesia-Derailed-Report-2011-English_0.pdf (accessed on 10 May 2021).

56) Derailed: Transitional Justice in Indonesia Since the Fall of Soeharto (Executive Summary and Recommendations). *A joint report by ICTJ and KontraS*. 2011. 12 p. URL: <https://ictj.org/sites/default/files/ICTJ-Kontras-Indonesia-Derailed-Summary-2011-English.pdf> (accessed on 12 May 2021).

57) Transitional Justice: Indonesia Case Study. *AJAR and KontraS Aceh*. First Edition. 16 p. URL: <https://asia-ajar.org/wp-content/uploads/2018/12/English-Indonesia-Case-Study.pdf> (accessed on 10 May 2021).

58) South Africa – Background: Facing Apartheid’s Legacy. *International Centre for Transitional Justice*. URL: <https://asia-ajar.org/wp-content/uploads/2018/12/English-Indonesia-Case-Study.pdf> (accessed on 10 May 2021).

59) Merwe H., Lamb G. Transitional Justice and DDR: The Case of South Africa. *Research Unit of International Center for Transitional Justice*, 2009. URL: <https://ictj.org/sites/default/files/ICTJ-DDR-South-Africa-CaseStudy-2009-English.pdf> (accessed on 10 May 2021).

60) Peace, Justice, and Reconciliation in Africa: Opportunities and Challenges in the Fight Against Impunity. *Report of the African Union Panel of the Wise*. The African Union Series. New York: International Peace Institute, 2013. 97 p. URL: https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/ipi_e_pub_peacejusticeafrica.pdf (accessed on 10 May 2021).

61) Bosnia and Herzegovina: Selected Developments in Transitional Justice. *International Centre for Transitional Justice*. 2004. 14 p. URL: <https://ictj.org/sites/default/files/ICTJ-FormerYugoslavia-Bosnia-Developments-2004-English.pdf> (accessed 11 May 2021).

62) The Former Yugoslavia. *International Centre for Transitional Justice*. URL: <https://www.ictj.org/our-work/regions-and-countries/former-yugoslavia> (accessed on 11 May 2021).

63) Transitional Justice in the Former Yugoslavia: Factsheet. *International Centre for Transitional Justice*. 2009. URL: <https://www.ictj.org/sites/default/files/ICTJ-FormerYugoslavia-Justice-Facts-2009-English.pdf> (accessed on 12 May 2021).

64) Armakolas I., Vossou E. Transitional Justice in Practice: the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia and Beyond. *UNISCI Discussion Papers*. No. 18. 2008. P. 21–58. URL: <https://www.ucm.es/data/cont/media/www/pag->

72511/UNISCI%20DP%2018% 20-%20ARMAKOLAS%20AND%20VOSSOU.pdf (accessed on 11 May 2021).

65) ICTJ Program Report: Reparative justice. *International Centre for Transitional Justice*. 13 May 2013. URL: <https://www.ictj.org/news/ictj-program-report-reparative-justice> (accessed on 11 May 2021).

66) Moon C. 'Who'll Pay Reparations on My Soul?' Compensation, Social Control and Social Suffering. *Social & Legal Studies*. Vol. 21(2). P. 187–1999. DOI: 10.1177/0964663911433670.

67) Indonesia : Background: A 32-year Campaign of Repression. *International Centre for Transitional Justice*. URL: <https://www.ictj.org/our-work/regions-and-countries/indonesia> (accessed on 10 May 2021).

68) Impunity and Ongoing Gross Human Rights Violations: Indonesia. *Submission on the List of Issues Prior to Reporting (LOIPR) on Indonesia's 2nd periodic report under the International Covenant on Civil and Political Rights (ICCPR)*. Asia Justice and Rights, June 2020. 13 p. URL: https://tbinternet.ohchr.org/Treaties/CCPR/Shared%20Documents/IDN/INT_CCPR_ICS_IDN_42365_E.pdf (accessed on 10 May 2021).

69) Moratti M., Sabic-El-Rayess A. Transitional Justice and DDR: The Case of Bosnia and Herzegovina. *Research Unit of International Center for Transitional Justice*. 2009. 39 p. URL: <https://www.ictj.org/sites/default/files/ICTJ-DDR-Bosnia-CaseStudy-2009-English.pdf> (accessed on 10 May 2021).

70) Missing Persons Institute of Bosnia-Herzegovina Excavates Key Mass Grave Sites in Herzegovina. *International Commission on Missing Persons*. Press Release. 24 June 2009. URL: <https://www.icmp.int/press-releases/missing-persons-institute-of-bosnia-herzegovina-excavates-key-mass-grave-sites-in-herzegovinainstitut-za-nestale-osobe-bosne-i-hercegovine-iskopava-kljucne-masovne-grobnice-u-hercegovini-2/> (accessed on 11 May 2021).

71) Bamaca-Velasquez Case (Guatemala) No. 91. *Annual Report of the Inter-American Court of Human Rights*. 2002. OEA/Ser.L/V/III.57/doc.5 (2003) 20.

72) Alston P., Goodman R. *International Human Rights: The successor to international human rights in context*. Oxford: *Oxford University Press*, 2012. 1632 p.

73) Hayner P. *Unspeakable truths: Transitional Justice and the Challenge of Truth Commissions*. Second edition. Routledge, 2010. 376 p.

74) Truth commission: Argentina. *United States Institute of Peace*. 16 December 1983. URL: <https://www.usip.org/publications/1983/12/truth-commission-argentina> (accessed on 11 May 2021).

75) Nunca Más (Never Again). *Report of the Argentine National Commission on the Disappeared Persons*. 1984. URL: http://www.desaparecidos.org/nuncamas/web/english/library/neveragain/neveragain_278.htm (accessed on 10 May 2021).

76) Evans C. *The Right to Reparation in International Law for Victims of Armed Conflict*. *Cambridge Studies in International and Comparative Law*. Cambridge University Press, 2012. 277 p.

77) Brahm E. *The Chilean Truth and Reconciliation Commission*. July 2005. URL: <https://www.beyondintractability.org/casestudy/brahm-chilean> (accessed on 10 May 2021).

78) González E., Varney H. eds. *Truth Seeking: Elements of Creating an Effective Truth Commission*. Amnesty Commission of the Ministry of Justice of Brazil, 2013. 71 p. URL: <https://www.ictj.org/sites/default/files/ICTJ-Book-Truth-Seeking-2013-English.pdf> (accessed on 12 May 2021).

79) Arthur P. *Identities in Transition: Challenges for Transitional Justice in Divided Societies*. Cambridge University Press, 2010. 392 p.

80) Simpson G., Hodžić E., Bickford L. *Looking Back, Looking Forward: Promoting Dialogue through Truth-Seeking in Bosnia and Herzegovina*. United Nations Development Program, 2011. 172 p.

81) *Rule-of-Law Tools for Post-Conflict States: Truth Commissions*. *Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights*. New York and Geneva, 2006. 36 p. URL: <https://www.ohchr.org/Documents/Publications/RuleoflawTruthCommissionsen.pdf> (accessed 11 May 2021).

82) Transitional Justice and Economic, Social and Cultural Rights. HR/PUB/13/5. New York and Geneva: United Nations, 2014. 59 p. URL: <https://www.ohchr.org/Documents/Publications/HR-PUB-13-05.pdf> (accessed 11 May 2021).

83) Mayer-Rieckh A., Greiff P. Justice as prevention: Vetting Public Employees in Transitional Societies. *Advancing Transitional Justice Series*. New York: Social Science Research Council, 2007. 565 p.

84) Vetting judges, police and prosecutors in Bosnia and Herzegovina. *Geneva Centre for Security Sector Governance*. URL: <https://issat.dcaf.ch/Learn/Resource-Library/Case-Studies/Vetting-judges-police-and-prosecutors-in-Bosnia-and-Herzegovina> (accessed on 11 May 2021).